

# СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ 1971 • Ч. 3 (123)

НОВІ ПОЕЗІЇ ЛІДІ ДАЛЕКОЇ  
МАКЕДОНСЬКА ПОЕЗІЯ В ПЕРЕКЛАДІ ВІРИ ВОВК

ДОКУМЕНТАЦІЯ З УКРАЇНИ:  
«СЕРЕД СНІГІВ»

Б. ЧАЙКІВСЬКИЙ ПРО БЕЗРО-  
БИТТЯ І МІГРАЦІЮ НА УКРАЇНІ

«SUČASNIST» — MÄRZ 1971  
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III

Окремими книжковими виданнями появились,  
друковані в журналі «Сучасність», повісті

Олекси Ізарського

**РАНОК**  
(випродане)

**ВІКТОР І ЛЯЛЯ**  
**ЧУДО В МИСЛОВИЦЯХ**

Перша книжка має 151 стор.; друга — 135 стор.; третя — 127 стор.

Ціна: 7,— нім. марок або 2,— амер. дол. за одну книжку;  
в інших країнах — у валюті, перерахованій на долляри.

Замовлення просимо надсилати на адресу нашого видавництва.

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку  
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася  
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай  
**ДО ХВИЛІ**

**Що діється на Україні і з Україною**

Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний план відродження єдиної і неділимної Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіялістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаряту з дрібною буржуазією проти світового імперіялізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation  
875 West End Ave.  
New York, N. Y. 10025, U.S.A.

# СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,  
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

БЕРЕЗЕНЬ 1971 • Ч. 3 (123)  
РІК ВИДАННЯ ОДИНАДЦЯТИЙ  
МЮНХЕН

**Видає:** Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

**Редакційна колегія:** Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт, Богдан Кравців, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Володимир П. Стахів, Олег С. Фецишин

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади дозволені тільки за виразним поданням джерела.

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

**Herausgeber:** Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.  
8 München 2  
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)  
Bundesrepublik Deutschland

**Geschäftsführer:** Roman Tymkewycz  
**Verantwortlicher Redakteur:** Wolodymyr P. Stachiw

**Druck:** »Logos« GmbH, Buchdruckerei und Verlag,  
8 München 19, Bothmerstraße 14.

## Із циклу „Варіації осінніх мелодій“

Лідія Далека

\* \* \*

На галяві гуляли олені:  
сліди залізани дощем.  
І під дощем гілля оголене  
іще поглибить сум і щем.

То щем за чисто-кришталевими  
світами синьої води,  
за зустріч з золотими левами,  
де віком значені сліди.

У забутті, що всі із глини ми,  
а на землі нещадний час,  
він хвилями усепоглинними  
залле зомлілих тлінних нас.

І поглине. Частина лишиться  
твого нетлінного тепла,  
а плинна глина мудро скришиться  
в поживу нового стебла.

І знову: зела, ліс і олені,  
і лет весни дзвінким ключем! —  
у юні душі й душі зболені  
налле наснаги теплий щем.

## СТАРИЙ ЧАКЛУН

Як вітер дув і витер жар наруг,  
якби тверду ходу проти ганеби!  
Та дух згубив колишню міць потуг,  
старий кляне заляклу червінь неба  
над жовтим шалом недотлілих дуг.

Бентежні пальми пошматали червінь  
і швидко пишуть ворожбитний знак,  
бо теж там дід ходив, ховав священні  
тотемні тайни, щоб чужий не знав  
той темний хід у черева печерні.

Нещадний день йому поглибить глум  
греміння й чаду, де за плугом білих  
біля джерел навал заліза й гум,  
а предків скарб — води живої струм —  
у зівах труб, рудих і задубілих.

#### ІЗ ЦИКЛУ «В КОЛІ ЛЕГЕНДАРНОГО»

Ще чатує, чатує ліс  
(на яку то лиху годину?),  
із чатиння туман поліз  
гвалтувати м'яку полонину.

Хоч біжать увсебіч стежки,  
полонина в полоні й нині.  
І такий той тягар тяжкий  
на хребет верховинського сина.

Не з учора громи зі скель  
(на вечерю лиш вечір чорний),  
як далеким ставало близьке  
і палали вогні печерні.

Ватри в жертву не даь вітрам,  
доки дзвінкість узгір не зрадить.  
Біль і прадідів в себе звібрав,  
а на зраду не знайдено ради.

Увігнулось круте плече,  
кров із ребер, а дух не клячить...  
Досі гнів з Довбушевих печер  
невпокореним голосом кличе.

## Полтва (II)

РОМАН

Роман Андріяшик

### ГЛАВА IV

Марта задула свічку.

«Він, як завжди, мав рацію. Якби ми повінчалися польодському, мені не давали б спокою, або теж запроторили б, або примусили зректися чоловіка».

У темряві ця думка була реальнішою, ніж удень, ставала опорою. Марта посміхнулася. «Все навиворіт! Кость Грушевич якось сказав: „Література нині нікчемна, але й вона тримається логічного курсу еволюції...” Претенсійно, як будь-що в Грушевича, але... Здається, тримають... Чого це Марселля не спить?»

Після того, як Марселля поселилася у новій кімнаті, їх стосунки з Мартою трохи поліпшилися. Розмовляли не часто, особливо відколи забрали Юліяна (Марселля про щось, видно, здогадувалася), і бесіди точилися про Марселлиного ангорського kota і щурів, але й це вже щось означало.

Марселля безтямно любила цього мохнатого здичавілого од старости звіра. Кіт був суворий. Його ніхто не смів ні погладити, ні посварити — він не розумів і не приймав ласки і був мстивий. Навіть Марселля наближала палець до його шерстюги — і він випинав шаблею хвоста і шкірив зуби. Очі його спалахували дикою лютью.

Барсик шанобливо проводжав господиню до трамвайної зупинки, якимсь дивом здогадувався, коли вона має надійти, і йшов назустріч. Ходив він сквапно, наче щадив кожну мить, одною й тою самою стежкою. Ночами барабанив у ринвах, щось винохував, вистежував, хоч до щурів у нього не було діла, наче вклав з ними умову: ви чиніть своє, я — своє.

У «покої» самобутній і владний кіт диктував свою волю. Проте не переступав певних меж, і Марселля хвалила його за це. В такі хвилини Барсик довірливо дивився на неї, але коли-не-коли зблискували поблажливі іскорки в очах. Кіт мов би казав: «Достотні котячі мотиви вам не розгадати».

Марта зачинила кухонні двері, збираючись лягати.

— Пані Марто! — слабо покликкала Марселля.

«Пані Марто!.. Дівоче прізвище Марта недолюблювала і це, мабуть, відчували. А на Юліянове вона не мала права. Ніби змовившись, всі гукали: «Пані Марто!».

— Що, пані Марселльо?

— Ой...

Марта щосили смикнула ручку, одначе двері не були зачинені. Під іконою Богоматері горіла лямпіада. У кімнаті не топлено, ніякого запаху, цілком здорова Марселля сиділа між подушками на широкому двоспальному «ложі».

— Вибачте...

— Зайдіть, пані Марто, — господиня бликнула розгубленим поглядом і потупилась, наче було їй соромно. — Чогось мені дуже прикро, пані Марто. Не знаю, як і пояснити.

— Ви, певне, стукали в стіну?

Марселля кивнула.

— Я вирішила, що кіт бешкетує, ваш Барсик.

— Він десь запропастився, третій день не видно.

— Надибав пару, — посміхнулась Марта. «Почнемо з kota. Маленький вступ, потому я зідхну і спитаю: «Що ж трапилося, пані Марселльо? Скромний обряд доброзичливости...»

— Негідник! Щури скоро будуть вуха обгризати. Братові порадили наставити ловушку, спіймати сім щурів і почепити ловушку на гілляку. По тижню часу щури пожруть один одного, лишиться найзапекліший і найвитриваліший. Тоді цього щура треба випустити — розжене ціле стадо з-під будинку.

«Боже!» Марта внутрішньо здригнулась.

— Після неволі той щур привчиться жерти своє плем'я.  
«Веселий вступ!»

— Та й з обійстя не рушить. Маєте безплатного вар-тівника.

Марселля готова була доплести ще якусь бувалицю в цьому ж роді, і Марта спитала:

— Що ж трапилося, пані Марселльо?

Вийшло холодно і трохи згорда.

— Не знаю, що й казати... — Марселля промовчала і сама собі заперечила. — Чому ж не знаю! Та коли мусиш говорити півправди — нічого до ладу не зв'яжеш. Белебениш, як тіп, або — як мої пани. — Видно, Марселля мала на увазі своїх недавніх хазяїв, у котрих служила покоївкою. — У брата сьогодні іменини, — вона показала пальцем на нижній поверх. — Мене запросили. Брати з жінками, сестра і я. Коли я працювала в Родзісада, брати трималися зі мною сторожко. Знаєте, каретники, возять по місту іноземців, махінації з валютою... Я гадала, що вони живуть душа в душу, а тут випили, випили та як зчубилися! Той ліпше розуміє, чого біда, ні — той. Пані Марто!..

«Дарма ці заходи, — подумала Марта. — Ти була господинею, я — комірницею, тепер переступаєш межу, це до чогось зобов'язує... Навіщо?»

На Марселлиному обличчі досада і обурення. Марта ж для таких явищ давно замкнула серце. Більшість стосунків



вона приймала, як мавп'яче повторення книжних колізій. Посміхнувшись, вона сказала:

— Через неволю, пані Марселльо, і бегемоти не розмножуються. Ви хочете, щоб життя не відбивалося на людях.

Марселля втомлено зідхнула. Та, видно, в її душі виникла якась гребля, яка не дала їй вернутися до звичного похмурого стану. Марта вважала, що це — так само спосіб захисту. Вся активність сучасних людей зводиться до неприйняття більшої частини того, чим наповнена дійсність. Це, здається, теж щонебудь означає.

Марселлин голос затремтів.

— Братів мені жаль! — Вона зіщулилась, обличчя облягла страдницька тінь. Та не надовго. Раптом воно стало суворим і злим. — Не жаль мені нікого в світі. Я взагалі людей ненавиджу! І скажу правду, пані Марто: отаких, як ви, — всім еством. Ваша міна: «Я все розумію, я вже це бачила або чула про це», — доводить мене до несамовитости. Мені хочеться вигнати вас з помешкання на вулицю, хоч іде зима і ви з дитиною. Така я, пані Марто! Ви гадаєте, що своєю чистотою і неприступністю врятуєте народ?..

Марта нервово перебирала тороки шалі. Марселля, либонь, помітила, що комірниця ось-ось зірветься, і пробурмотіла:

— Виглядає, що я вас покликала, аби злість зігнати. Ні, пані Марто. Мені досить кількох слів полковника Родзісада про таких, як ви. Вам відомо, що полковник Родзісад — начальник секретної служби? Авжеж відомо. Ну, то сказав про вас ось що: «Ім дозвольте домагатись рідної мови чи православної Бога — і вони довіку не згадають, що в них нема держави». Будьте собі горді і неприступні, я вас ніколи не потурбую, але сьогодні мені так прикро, що хоча б кіт, цей бісів виродок, нагодився, — і йому вилила б скаргу. Пані Марто!..

Вона впала лицем на подушку і заплакала.

Потім, далеко потім, бо ніч ця здалася Марті не стільки химерною, як довгою, коли спало місто, заснув вокзал і вмерли дороги, перед Мартою відкрилась безодня, що зветься людським життям. І постало на всю моторошну, карколомну безмір мотовисько причетних до нього злочинів, бо кожне життя — подумала про себе Марта — це теж ступінь, після якого немає вороття всім можливим відносинам по всій землі. Можна це сказати м'якше, можна гостріше, можна з розвагою сильної і яскравозорої натури, але це так: зло ніколи не мало однини.

Розповідаючи, Марселля чогось ні разу не підвела на Марту очей.

— Моя мама була служницею священика. Батька брали на якусь війну при Австрії, і він вернувся інвалідом. У селі навіть діти знали, що я донька отця Новачука.

Ми мешкали в глиняній хатчині на пробостві. Священиків будинок, шпихлірі, конюшня, сушарні, пасіка, олійня і млин — все трималося купки, плуталося ланцюгом по обривистому березі річки, можна було прийти з дверей у двері з попівських хоромів аж до нашої халабуди. Мама усім тим правила, доглядала, наче своє, ми її бачили, як гостю. Завжди ходила причепурена і нас одягала краще, ніж вбиралися в селі. Скрути не звідали. Довкола голод (град виб'є, чи не зійде, чи спека спалить поля), а в нас і м'ясо, і білий хліб. Правда, батько того всього цурався, днював і ночував у стельмахарні, та ніхто з нас цим не побивався. Тепер мене часом смокче коло серця, як загадаю того зчорнілого від смутку чоловіка.

Моя мама була чимось схожа на вас, пані Марто. Отак трималася з гонором, така ж усмішка-посміх, ніби знала таємницю-таємницю. Та ви, певне, не вірите в Бога, а вона була дуже побожна.

— Скільки раз прочитала «Отче наш»? Тільки три? І що — в язичку кістка зламалася чи мозоль натерла? Дивись мені, дівко...

Найбільше мене пильнувала і школила. У церкві я вистоювала перед самим вітварем, збирала пожертвування замість старости, щомісяця — на сповідь. У моєму мізку панував Бог і... мій батько, отець Новачук.

Я торік їздила до Погорілівки — село наше колись доценту спалили татари, того й назва така. Цвіли яблуні, довкіл аж синьо від китиць бузку. Кущі стрижені під лінію, а я їх пам'ятаю, як справжнісінький ліс. З них, причаївшись під галузками, я визирала свого рідного, отця Новачука. Він, бувало, і в той бік не гляне, а я навмисне топчуся поблизу, ловлю кожний його рух. Думала про нього днями і ночами, бачила його невідступно... Ви дуже любили батька, пані Марто? Я деколи думаю, що так не любила батька жодна дитина! Десь з десяти літ я перестала лізти йому перед очі. Мені здавалося, що я нагадаю йому про себе потайною любов'ю. Він мусить відчувати, як я страждаю без його прихильності, гадала я. Мене не треба було наводити на розум, що він навіть перед смертю буде соромитися неотесаної, неписьменної доньки. Я нишком навчилася письма, мені пощастило вкрасти в священниковому столі книжку, і я її прочитала разів сто. Ту книжку написав Джонатан Свіфт, теж начебто слуга Бога. Я і нині можу переказати рядок за рядком усю її від початку до кінця. Ось вона, на столі. Часом заново перечитую...

Якось я сховалася в церкві між лавками після відправи. Я надіялася, таки вблагаю Бога, і мій батько признає мене і зігріє ласкою. Дві ночі передригоніла з моторошними шерехами у замкненій церкві. Вдень молилася, та коли темніло і увижалися тіні мерців по закутках, було не до молитви. Я кликала отця-батька, щоб визволив мене.

Запаморочилося в голові, я непритомніла. Раптом кленцнула колодка. Отець Новачук розмашисто пройшов до захристії, запалив свічку і рипучими сходами піднявся на хори. Ноги в мене ніби скам'яніли, та я все таки пробралася на хори і притаїлась під спертими до стіни старими корогами. Отець Новачук читав якогось листа. Так зблизька я ще його ніколи не бачила. Гладко причесане чорне волосся, високе чоло, ніби стягнені глибоко морщиною круті дуги брів. Коли він переставав читати і падав у задуму, очі його виражали глибоко захований у серці біль. Здавалося, він розкаюється в чомусь, та вже незмога будь-що змінити. Знеможені від прикрості уста не розімкнулися навіть тоді, як він раз за разом зідхнув.

Мабуть, я вийшла б зі схованки, та на хори став підніматися якийсь чоловік. Він за руку привітався з батьком і показав пальцем на листа:

— Як?

— Добре, — відповів батько.

Того чоловіка я вперше бачила. Вони довго розмовляли, про що — нема рації розповідати, та й не все я тоді втямлювала, зате батько піднісся в моїх очах до могутнього посланця якихось невідомих сил, що ночами скликає на таємні розмови своїх спільників.

Мама ніколи не захопила мене в хвилини підглядання за отцем Новачуком, але про щось здогадувалася і не давала мені спокою. Іди туди, принеси те, подай... Я звихалася з досвітку до опівночі. Я відчула, що мама мене ненавидить. Вона цього не показувала, то була стримана, вишколена жінка. Та вже коли я підбула, сімнадцять, вісімнадцятий, коли я відкрила, що гарна з себе, я бувало оглянуся раптом — а мама проводжає мене таким недобрим поглядом!..

Марселля була років на три старша за Марту. Налита тілом, з пишними грудьми, приємна обличчям жінка. Лиш у лінії міцно, по-монашому стулених губ щось було, що відштовхувало. Може, до цього призначилися нервові напади, про які Марта чула мельки під час Марселлиних перемовок з сестрою. Яюсь, проводжаючи гостю, Марселля зідхнула: «Ой, боюся! Не дай Господи, параліч скуе». Сестра її захищувала, та швидше для того, щоб самій бути спокійною.

Коли ще вони мешкали в одній кімнаті, яюсь Марселля вночі попросила Марту відтерти їй одубілі ноги. Марту пронизав холодний струм, коли вона торнулася Марселлиної гомілки. Вона досі відчувала на кінчиках пальців ту крижану непорушність. У Марти пробудилась іскорка жалю до цієї жінки.

«Може, через страх окалічити вона така неблаганна? — подумала Марта. — Вона повинна б бути вдячною, Юліян набив немало мозолів, споруджуючи їй «покій». Чи боїться, що приємна з себе дамочка стане свідком її нещастя? Марселлина сестра за мідяки працює на паперовій фабриці. Чи

не хоче Марселля взяти її до себе, щоб мати поруч близьку людину? . . .

— О, коли мені було вісімнадцять, на мене задивлялися! — сказала Марселля після павзи і навіть осміхнулася. — Сусіди райали женихів, та мама відмовчувалась. Хлопцям заповіла дорогу до хати, і я лишилася в темній цноті аж до того самого вечора, як . . .

Тепер Марселля зацікавила надовго, ковтаючи сльози, намагаючись звладати з тремтливими губами.

Не знаю, чи завважили ви, пані Марто, хлопчиська, що часто стовбичить під штафетами. Років йому шістнадцять-сімнадцять. Майже дівоче личко, ластовиння, зухвалі очі. Намагається щезнути, коли виходжу з дому. Чого воно лазить? Я проти нього — стара. Плентається . . . Я, здається, ні діла з розпуки, коли на мене не звертав уваги отець Новачук, а воно — веселе. Що це таке, пані Марто? Могла б подумати, що ходить вашими слідами. Але він тут з'явився до вас. Стежить за кимось? Ні, бо він тут плентався, коли я працювала в начальника секретної служби і була поза підозріннями. Що це, пані Марто? Любов? Може таке бути? Я в такому віці тількино здогадувалася про дещо. А зрозуміла що до чого аж того дня, як забаламкала на хресті якимись чужими, ніби виваженими ногами . . . Ви втомлені, я вас мордую . . . Ще кілька хвилин, пані Марто . . .

Коли я заходжу до вашої кімнати, пані Марто, я втуплююсь у ваш, як ви кажете, фаетон і бачу на купі шафу, сервант, виджу все таким, яке воно було перше. Отак би я хотіла побачити світ заново. Маю якісь гроші, кам'яницю, а життя — нема, перед моїми очима — брудне звалисько. Може того, я не можу почувати себе нормально в стосунках з чоловіками. Вибачте . . . Я нахабнію. Я хочу, щоб мене брали силоміць, рвали тіло, краяли мотуззям. Але я не доказала вам, як таки знайшла рідного батька. Тільки принесіть мені, пані Марто, холодної водички!

На ралтове світло засидженої мухами жарівки уздовж стіни мов би посхоплювалися з полицок пляшки з мікстурами, банки, коробки, грілки, губки. До носа вдарив гострий запах якогось відвару.

Марта ніколи не бувала в Марселлиній кухні. Її здивувало, що Марселля обходила без начиння. Горщик, миска, горнятко, ложка і виделка, уламок ножа, вищерблена чарка. Все займало краєчок застеленої газетою плити. Ні столика, ні табурета, відро — у віконній ніші, на стіні — величезна балія, і повен кут, цілий стіжок старих галош, ступанців, валянків і чорних поймаких котом панчіх.

Марта зачерпнула води і швидко вимкнула світло, наче підглянула щось сороміцьке. Вона не могла повірити, що одна людина за один рік зносила стільки взуття.

Марселля, стоячи на ліжку, підливала до лямплади товщу.

— О, дякую! Я набираю на ніч повну карафку води. Та чогось випила б криги. У карафці вже мені степліла.

Перед Мартиними очима ще стирчала гора Марселлиного взуття. Вона сприймала Марселлю підсвідомістю, як тру актора у виставі, на яку запросили на знак примирення.

— Потому наповните мені карафку свіжою водою...

«Коли в людині вбити волю до життя, вона переселяється у фантазію, в підпільний світ. Коли народові нав'язують абсурдні відносини, він непомітно створює державу в державі. Людина і антилюдина, сім'я — і антисім'я, суспільство і антисуспільство... Юліян сприймає все це розумом. Горе тому, в кого чутливе серце... Можливо, це дивовижне «анти» покликане еволюцією? Нас все таки не влаштовує «підпілля». Одібравши туди все, що нам на душі, ми рано чи пізно знаходимо нагоду зробити ілюзію дійсністю. Марселля вирішила «висповідатися». Вона жадає збутися своїй тіні...»

Отець Новачук несподівано занеміг. Мама ходила нудна і сердита. Ночувала в попівських покоях. Того року випав глибокий сніг. Ідеш стежечкою під мурами снігу, а над головою хриплять вітри. Якось уранці небо нараз зжовкло. Сніг припав товстим шаром пилюки: казали, що десь у степах буревій стриже землю. Пилюка просочувалась крізь найменші щілини, липла до тіла, шкрумтіла на зубах. Сподівалися неврожая, чекали війни. У церкві не правилося. Люди сходилися щонеділі на пробство, стояли гуртами під тинами і гуторили на всілякі нещастя.

Вночі гураган перекинув стайню. Я носила повну голову жавів і подумала, що почалась війна. Гримоти, дах шпурнуло в річку. Я метнулась за мамою. Розшукала в комірці — вона спала на ослоні, не роздягаючись, сінник замість подушки і кожух — замість ковдри. Моя мама, як жебрачка, валялась у комірці, стерегла попівське добро. Я тихесенько обійшла покої. Отця Новачука не було дома. Отже, брехня, що він нездужає.

Свята і неділі, коли в церкві не правилося, повторювалися все частіше. Навесні в отця Новачука гостювали якісь люди, потому кілька осіб стало жити постійно. Батько був веселий і привітний. Я допомагала мамі куховарити. Батько зчаста позирив на мене, і я мало не квилала від щастя. Нараз завжди гамірні покої стихли. Я подивилась у вікно. Поліцаї...

Трус. Людей, що перебували в священика, заарештували, його самого побили. Це сталося в суботу. В неділю вранці отець Новачук, з синцями під очима, відімкнув церкву. В один мент зійшло село. У церкві стиск, ніде голці власти. Батько піднявся на амвон. Боже, як він промовляв!.. Катари, пані Марто... Ви чули про такий народ? Так, жили десь у Франції. Катари... Це слово стільки літ дзвенить мені, що

мені здається, ніби я народилася з ним... Отець Новачук сам на себе не схожий, і голос інакше звучить. «Світ існує вічно, він не має ні початку ні кінця...» Пані Марто, подайте мені молитовник. Ось його проповідь записана. «Земля не могла бути створена Богом, бо це означало б, що Бог створив порочне...» О, якби ви послухали, пані Марто! «Хрест не символ віри, а знаряддя катувань». Боже, як це було сказано! Як це потрясло всіх, приголомшило. Я впала на коліна і заплакала. Прочитайте, будь ласка! Тільки — про себе...

Марта перебігла очима проспект проповіді. У гімназії поширювався таємний лист про трагедію катарів. Марта це пам'ятала фразу, яка тоді сколихнула, але згодом випорожніла і лишилася беззмістовним зрощенням: «Ми вірні законові кохання і добра, тоді як святителі погрузли в розкошах і розпусті».

Любов, праця, віра в земну справедливість... Отець Новачук сумлінно охарактеризовував звичай і побут катарів... Зграя хрестоносців, зграя злодіїв впродовж шістдесяти років плюндрували непокірних. Здолали, та катари знову збунтувалися. Криваві зброярі Христа вбивають кожного третього, кожного другого, та марно: катари не схиляють голів.

Грабунки, пожежі, смерть. Гвалтують жінок і дівчаток, ріжуть паси на тілі... Після багатолітньої різанини частина катарів пристала до найсвятішої римської церкви. Але й цих тлумлять. «Святий отче, — звертаються до посланця папи. — Як відрізнити вірних катарів од невірних?» Легат, смердюча ідеологічна воша, відрік: «Усіх вбивайте! Бог своїх пізнає...»

У церкві святого Назарія стікають кров'ю сім тисяч пошматованих людських тіл. Горить місто. Стогін між руїнами фортець. Ще лишився Монсеґюр. Сюди зібралися філософи і вчителі, будівничі, лікарі й астрономи. На захисті їх — тільки сто воїнів. Одначе десять тисяч опанцерованих хрестоносців не можуть взяти Монсеґюр протягом цілого року. Та ось добили останніх воїнів, тим, хто лишився за мурами, святі отці пропонують зректися віри, порушивши основний її заповіт — пролити невинну кров, нехай навіть собачу. Під фортецею розвели величезне багаття, на якому живцем згорять ті, хто не зречеться віри. В примерки двісті п'ятдесят сім чоловіків і жінок, які уціліли після довгої облоги, урочисто сходять під мури фортеці і тинь за тинню зникають у полум'ї. Над автодафе не було чути ні стогонів, ні прокльонів...

— Ваш батько зрікся сану? — запитала Марта.

— Він зневірився. Його заарештували б, та доки отримали дозвіл митрополита... За ним приїхали через два дні.

— Він пішов з села?

— Так. Ще був на вечірні, але вже не правив: попрощався з людьми, сказав, що в людей, які в щось чесно здатні вірити, нема половничастого виходу. Він сказав: «Я думаю, що згодом ви без сорому будете згадувати священика, який вирішив служити людям на засадах непідробної істини». Я наздогнала його в полі. Він простував через лан з мішком через плече, в звичайній куртці і в солон'яному капелюсі. Я покликала його. Він зупинився, постояв, тоді рушив до мене. Очі його були спокійні, та коли він пригорнув мене до грудей і промовив: «Прости, донечко», — на них набігли сльози.

— Ви більше не зустрічалися?

— Я хотіла його підпровадити. «Не будеш боятися? Смеркає...» Я скрикнула: «Тату!» Він згорбився і опустив додолу мішок. Добув оці аркуші, свою останню проповідь, вклав мені до руки... Десь пропав, пані Марто.

Після павзи Марселля осміхнулась.

— Такі ось мої ночі! Обкладуся подушками, щоб ніде не муляло, щоб ніщо не заважало, — і блимає лямплада — а я перебираю в гадках, як кульки вервиці, день за днем. Сто літ мені, пані Марто? Стара, німецька?.. Та лиш пора втішатися здоров'ям і силою, кохати і пестити діток. Часом увижається, що відпустив мені Бог, та забрав світ. По сусідству з сестрою мешкала донька австрійського депутата Вістуну. Вчашав до неї якийсь чоловік чи парубок. Якось ми стояли з сестрою в коридорі і незумисно почули його оповідку про дуже ментрежну і приємну сільську дівчину, яка мріяла про щастя. Щось схоже і в мене вияснилося. Бачу себе, пані Марто, в полі, з серпом. За мною — ряди кіп, стерня така низька, що ящірка не сміє визирнути, покрикую на шибеника: «Сиди камінчиком, бо ноги поколенц, і пильнуй дитину!» Воно пріє в пелюшках. Кладу на полукіпок ще сніп жита, але тінь така коротка!.. Зіпріло, смочке собі кризь сон кінчика язичка, ніби розуміє, що треба забутиися і стерпіти духоту, бо колос сиплеться. Даю хлопцеві галузку: «Одганяй мух від дитини!» Чоловік — лиш сорочка ген-ген біліє — рубає косою попри межу. А тоді й ніч. Малій даю груди, чоловік вкладає хлопця на сніпках. Слава Богу, місячно. Малі поснули. Кроплю водою сніп, в'яжу перевесла. Чоловік тим часом згортає покоси. Сміюся! Прив'яв він за день на спекоті. Ну-ну!.. В задумі дивиться на сиве поле, ніби прислухається. Ні, чекає. Мене... Такий натомлений, розморений, що сам не зачепить. Підкрадаю, обхоплюю широкі, мокрі від поту, гарячі плечі. Руки його оживають... Я безсоромна, пані Марто?.. Даю йому повернутися лицем, і він регоче. Я сильна тілом, тримаю міцно! Але вже мені його не здужати. Котимося покосами, тільки місяць: вистрибнув з одного боку, впав з другого. Лице мое на розхристаних чоловікових грудях. Він дихає важко і сміється. І я заходжуся. Потому приймаю його... Як надію, як неторкане багатство... Знову шкиргинькає коса. Я в'яжу снопи, а вони тугі, як діти... Ой,

пані Марто! Замість цього, німієш з огиди від себе, бо з тебе вилушили жіночу ласкавість і навчили відкривати серце, коли в тіло впинаються пазури. Ви стомилися, пані Марто. Сердешна моя!..

— У мене безсоння.

— Але, може ще засвітає земля, пані Марто?

Марта не озвалася. Що вона могла сказати? Що вона навчилася бачити світ у невігоєних ранах? Що гімназія згвалтувала її розум примарою благоденств у новій, справедливій Польщі Пільсудського і компанії? Таки жадаючи добра, вона мимоволі вслухається в базікання і помимо її волі з нею повторюється акт гвалтування, хоч, можливо, це вже не «передбачається» ззовні? Засвітає земля!..

Марті стало нестерпно важко. Юліян переконаний, що тримає кілька десятків однодумців у напрузі свого сумління. А їй бракує слова розради для цієї нещасної. Зрештою, і Юліянові не солодко. Скаржився, що зберуться (а зійтися можна хіба в ресторані чи каварні), вип'ють про око, далі хильнуть, щоб зійшло одкровення, тоді починається: «Іван — агент, Петро — агент, я, ти, він, вона, воно...» Один одного підозріває, добалакаються до того, що всі шпики. Цих людей уже нічим не підтримати. Звісно — чужаки на відібраній землі!

Як розраяти Марселлю? Вона ніколи не почуватиме себе в житті, як удома. Забутися, злегковажити, кинутися в міраж не дасть їй остання батькова проповідь. Боже! Якщо навіть хвилинами не приходять почуття святости Твого існування, якщо про це лиш коли-не-коли нагадують підпільні струми інтуїції, — то як жити?!

— Мене катував розпач, коли я не могла добутися до батькової уваги, — мовила Марселля з жалісною усмішкою, мов би глузуючи з себе. — Але доля змилосердилася, я знайшла батька. Нехай це була тільки мить, але вона мене тримала багато років. Аж до того дня, як це сталося...

— Хто то був? Німці, поляки?

Марселля сумно похилила голову.

— Ми не станемо друзями, пані Марто. — Вона пильно глянула на Марту і додала: — Не лише того, що ви — освічена, для чогось живете... Вибачте, ви з Юліяном у шлюбі?

— Ні, — відповіла Марта.

— А я — католичка, і це мене шокує. Але й не через це ми залишимося наймачкою і винаймачкою. Я недобра, це вдача; сьогодні ми побалакаємо, як сестри, а завтра я не пуцу вас на поріг. Ви — не виняток. Я й братів муштрую. Знаю, Юліян — революціонер (слово якесь криваве). Але й це мене не зупинило б, якби я могла бути сердечнішою. Я — потвора! Я ненавиджу людей... Розказати, пані Марто?

— Виходить, відкладати не варто, — посміхнулася Марта. — Ще одного подібного випадку може не трапитися.

— Ні, я вас, мабуть, не виселю. Та не подумайте, що звільню душу — і стане легше. Я — католичка, вірю в



Христа, але і сповідь не дає зцілення. Стаю перед сповідальницею на коліна з надією, ось заради цієї надії і ходжу. Сьогодні я викликала вас того, що мене затлумило. Прочитала батькову проповідь — і не відчула хвилювання. Я стежила за вашим обличчям, коли ви читали. Спасибі, ви вернули мені те, що, як мені здалося, я згубила, втратила назавше. Більше ви мені не потрібні. Мені однаково, що будете думати, та, може, після цієї розмови ви зробите скидку... Може, це придасться вам? Мусите зрозуміти, що від людей мені нічого не треба і ніщо я на щирість не прийму. Все людське не має ціни! Хотілося б жити, але життя не виджу, бо довкола люди. Життя вже ніхто не поправить! Навпаки, спробами поправити його накоюють ще більше зла. Чи так я все сказала? Ви не вважаєте мене неосудною, пані Марто? Слава Богу! Тоді ще про один карб.

Галлер захопив Львів. Через наше село відступали стрільці. По два, по одному в день, нарешті втишилося; тому село зайняли галлерівці. Добивали в полі поранених стрільців. Від'їхали і вони. Раз на тиждень проскакають патрулі. Але, кажуть, то там, то в іншому місці явився, як вовкулака, голодний, зарослий стрілець, одібрав полуденок, зняв чоботи... Смеркається — двері на замори, до воріт — собак. Паніка! А стояли стрільці в кожній хаті, коли тримали залізницю з Перемишля. Тоді ніхто їх не боявся.

За України я служила куховаркою в президентській резиденції. В останні тижні дні і ночі радилися, хитрували, доки не перегравали самі себе. Президент хотів лагодити справи з чиновною — чи не хотів брати всієї відповідальності на себе, чи розгубився, — але паломництво не припинилося; ми з помічницею чаділи на кухні: нелегка річ нагодувати таку череду!

Звалило мене з ніг, занедужала. Приходжу через три дні — еге, лиш вітер ганяє папери між стільцями. Подалася в село. Добилася якраз на паніку перед здичавілими стрільцями. Минув тиждень, вночі хтось шкрябає шибку. Сестра — в крик, брати — на горище, батько причаївся з сокирою під дверима. Відчинила. Стрілець. Волочиться за ним карабін, ледве пересуває ноги. Каже, що він один з тих, які колись перебували в отця Новачука, відсидів у концентраційному таборі в Талергофі, воював за Габсбургів з росіянами, здався у полон і на російському боці воював з німцями, а після того, як перехворів тифом, пішов зі стрільцями на поляків. Проситься переночувати.

Мама без життя застигла біля печі. Я нагодувала його, вибрала момент — спитала, чи не знає, що сталося з отцем Новачуком. Кажу: «Може, про батька щонебудь чули, про отця Новачука?» Мама при тому зблідла, як крейда. Стрілець відповів, що отець Новачук нібито на Великій Україні.

Домовилися, що проведу його до Львова, в місті легше згубитися поміж людьми. З комендантом президентової ре-

зиденції сховали його на горіщі недогорілої кам'янички. Відтак комендант питає: «Як маєшся? Чи не пішла б служанкою до одного польського начальника? Треба, — каже, — щоб наші люди всюди мали вступ». Так я стала покоївкою у коменданта Львова, а в незабарі полковника Родзісада призначили начальником секретної служби. Та лиш моїм доступом до його дому, крім нього самого, ніхто не скористався. Запроторили і забули.

Якось вертаюся з ярмарку — під стіною королівського арсеналу приперли сидячого, з таблицею на грудях, окривавленого, забитого стрільця, якого ми з комендантом ховали на горіщі. З того дня пішло і мені, якби хто наворожив. Запалення легенів; полковник звелів вістовому одвезти мене до родичів, лише вибрикалась...

Під дверима занявчав кіт. Марта впустила його до кімнати. Марселля дивилася просто себе безтямним поглядом, ні на що не реагуючи.

— Алез у тебе лапки брудні. Дивися, як наслідив.

Кіт понюхав кінець перини, що звисав з ліжка і, наче переконавшись, що все гаразд, підігнув під себе хвоста і замурликав.

На голій стіні висіла фотокартка усміхненої шляхтянки. Спершись на лікоть, вона лежала на килимі. На ній була коротенька шлярована сукня. Тінь різьбила тонке стегно і вугласте колінце.

— Гелена, дружина полковника, — зненацька озвалася Марселля.

— Полковник кликав її «Лялю».

«Ця жінка грає тільки себе. Вона себе знає, не соромиться, не стримується. Простосердеччя — дар Божий».

— Нова посада вимотала полковника, постарів за одне літо. Лялечка знюшкалася з майором Ренетом, Родзісадовим заступником. Ренет стежить за полковником...

«Юліян каже, що традиція живе в шкурі хамелеона. На трупі габсбургської імперії виникли держави, що успадкували всі її вади (правда, вади нині називають проблемами). Бетговен говорив про шпигунські звичаї Дунайської імперії: «Все довкола нас примушує людину замовкнути».

— Ми з Лялечкою — ровесниці. Але це післяшлюбна фотографія. Зрештою, пани молоді тримаються. Цить, розтубівся! — гримнула Марселля на kota.

— Де вони мешкають? — спитала Марта.

— Де вся саржа — довколо ратуші.

«Колись на ринковому майдані мітингували, зводили барикади. Останню демонстрацію розстріляли минулого року. Тепер кам'яниці довколо ратуші заселили вельможі, і на майдан вступають зніченою ходою навіть ті, хто лише чув про цю розправу».

— Блощичні розкоші...

«Лицарі позалазили в нори. Я — жінка, і мені кортить деколи бачити лицаря».

— Родзісад мешкає в Чорній кам'яниці.

«Пліткують, перешіптуються, щось пишуть, складають доноси і гніваються, коли скажеш, що не мають людської гідності. А чого ви варті? Лиш того, щоб продатися на м'ясо поліцейським псам. Цим би ви принесли більше користі народові. Принаймні в крамничках продавали б яловичину, що йде на собачі пайки...»

— Пані Марто, — Марселля поклала на Мартину руку свою, — Ви мене слухаєте? Кажу — я в коханні була неосвічена. Робота вбивала в мене цю цікавість. Часом щось наче присниться: якась опановує млість, солодко заб'ється серце... Я не тямилу, що мене можна жадати ще за щонебудь, отріч того, що я вмю вести господарство. Вірите? Я вже дещо виділа і знаю. Хвалена недоторканість — справжнісіньке паскудство. Дівку мнуть вуйки чи брати, а для загалу вона — свята. Жінка тнеться з чоловіком, нишком її голубить родич, вона оббріхує чоловіка перед чужими і плаче гіркими сльозами — і її жаліють (жалюгідність приймають за святість)... Мені було двадцять два роки, чиста перед Богом, перед людьми і перед собою, як дух святий, я мало не заподіяла собі смерть, коли полковник несподівано чмокнув мене в щоку. Хвороба перебігла мої наміри. У мами я пролежала кілька днів. Вертаюся до Львова перед вечором. Нараз кінський тупіт; верхівці промчали мимо, відтак повернули назад. Я опинилася між сідлами. Сапають коні, сапають вершники. «Jaka dziewczyna!» Одного я відштовхнула, вихопилася з-поміж коней, та жовніри спішилися... Вони б не заволоділи мною, хоч їх було чотири. Капітан Ренет — він ходив ще в капітанах — гукнув: «Przywiązać do krzyża diablicę!» На межі — камінний хрест, які ставили проти чуми, війни чи на спомин про наглу смерть. Прив'язали пасками руки до поперечок, розп'яли... Я була при повній свідомості. Затих тупіт копит. Навколо мене смердить горілка. Падає нічна вільгість — ще нудотніше тхне. Досвіта зиркнула додолу, на запнуту за пояс спідницю, вітер куйовдив тороки порваної, закривавленої сорочки. Я себе зненавиділа за те, що жінка. Ненависть!.. Смикалася, смикалася, розп'ята, на решті сягнула ногою землі, виповзла з ремінних петель, та рук не визволю. Мордувалася, доки не завдала собі хреста і понесла його до полковникових казармів, стала перед стіною солдатів. Полковник промовляв до них, глип на мене — і рука за револьвер. Та вояки розреготалися. Ренет теж сміявся... Того ж таки вечора полковник зійшов на кухню. Лялечка вже спала. Сів поруч на лаву, поцілував, похилив собі на руки... Я стала його коханкою. Він накидався на мене, як хижак, не мовлячи ні слова. Це тривало донедавна. Полковник застав Лялечку з Ренетом за нескромним заняттям, щось в ньому переломилося, і мене відправили; подавав цю кам'яничку... Я не піду в монастир, пані Марто!

Але я боюся, що є на світі любов, прихильність, добра і ласкава чоловіча ніжність. Я їх боюся, як пекла! Я хочу, щоб мене брали силою, шпурляли на підлогу і з хрипом шматували зубами мої груди, били за втому по лиці... Ідїть уже, пані Марто! Ідїть спати...

## ГЛАВА V

— Привіт!

— Дай Боже! — не дивлячись, Найда помахав рукою, дописав речення і гукнув: — Алло, лисички! Є новини.

Співробітники газети щойно сходилися.

— Цікаві?

— Пальчики обсмокчеш! Свид полаявся з «розвідкою».

— З Полянським?!

— Хтось когось з'їсть.

— Так, — погодилась Марта. — Будуть жертви.

Якось дивно посміхнувшись, Найда повідомив, що сьогодні вранці в нього одібрали годинника.

— Ватага отакених! — Найда торкнувся пальцями горішньої віконної рами, — стиснули... А як одягнені! «Пане, ви не запізнюєтеся на роботу? Ні? І ніколи не запізнюєтеся? То навіщо вам машинка? Цей пан свою загубив. — Розреготалися. — Пильно біг і не мав часу шукати. Оддайте годинник, вельми вдячні!..» Не ходи досвітками на вокзал.

Наспівуючи, Найда зачимчикував до свого столика.

— Пані Чорнеза, вас запрошує редактор! Неприємні у мене функції... — посміхнулася редакторка.

— Я колись запусчу у вас чорнилкою, — теж осміхнулася Марта.

У Свида були відвідувачі. В патлатому літньому чоловікові з блідим обличчям і козацькими вусами Марта впізнала Костя Грушевича. Крім нього — композитор Павло Ганиш і художник Олекса Чорнота. Полянський, ніби нічого не сталося, сидів, пахаючи цигаркою, на звичному місці під вікном. Ганиш уступив Марті стільця.

— Марта Чорнеза, — відрекомендував її Свид.

— О, дуже приємно, — з ввічливістю випущеного з тюрми інтелігента поквалівся Грушевич. І повів річ.

— Якщо ви згодні, пані Мартусю, просимо в середу вранці прибути до митрополичої резиденції.

Марта позирнула на Свида. Той кивнув, сказавши:

— Домовилися! Отже, товариство, прошу вибачити, я вас покидаю.

Свид вискочив, лишивши Марту ні в сих ні в тих. Запала незручна мовчанка. Полянський немов би насолоджувався нею, дивлячись просто себе усміхненими очима. Запалив цигарку, простягнув пачку письменникові, але той відмовився, і Полянський поклав цигарки до кишені.

— Негода, — промовив він, силувано зідхнувши, напівсерйозно, напівглумливо.

— «Сільський господар» пише, що доці перепадати-муть до середини грудня, — сказала Марта.

— Ніколи не почуваю себе так погано, як восени, — озвався Грушевич. — Не сила написати сторінку. Може, це й добре. Декотрі мої собраття вважають, що треба себе примушувати до щоденної праці. У мене це не виходить.

Він ще розповів кілька анекдот про письменників, і на цьому візита «діячів» закінчилася. Полянський випровадив їх за двері і запросив Марту сідати.

— Ви не раді, бачу.

— Готова затанцювати, — сказала Марта з іронією.

— Вони мають деяку рацію, Мартусю.

— Навіть!

— Коли я поясню свою думку, ви здивуєтеся і заперечите мій розвідницький хист. Розвідники — гостріші політики, ніж державні мужі. Ми мусимо аналізувати все. Розумієте, пані Марто, — все? Інакше розвідник провалюється і його чекають жакливі неприємності. В гіршому разі — смерть, в ліпшому — довічне заточення разом з таємниками, які він знає! Можуть бути поодинокі винятки. Розвідники, що чомусь себе видав, дає підписку, і його відпускають. Це так само смерть. Розвідника готують десять-п'ятнадцять років, він володіє добрим десятком мов, кільканадцятьма професіями. Та чим лише його не напхають! Виникає така конституція людини, яку слід знищувати хоча б тому, що вона не здатна без діла існувати і стане працювати самостійно не на користь своїх господарів. Звичайно, мовиться про розвідників, а не жандармських шпиків. Вам не треба знати, кому я завдячую життю, але мене лишили з умовою, що я займусь журналістикою: я їх переконав, що завжди мріяв про цю роботу, люблю щось розплутувати, вигадувати, перевіряти версії, заплутувати... — Полянський засміявся. — Після провалу розвідника намагається вбити сама дійсність, весь стрій людських стосунків. Та я так уже розмалював вам свою професію, що ви й ворога відрадите від неї.

— Ви були в Росії? — спитала Марта.

— Там мене викрили... Успіх будь-якого державного заходу полягає в тому, чи він робиться поперед інших; я маю на увазі держави-суперниці, добрі сусідки... Хто перший починає, знаючи таємниці сусідів і суперників, хто перший зупиняється чи вдасть, що припустився помилки, чи навіть покається перед Всесвітом, — той бере гору. Але, повторюю, для цього треба все про всіх знати, треба вміти аналізувати як своє становище, так і чуже. Розвідка дає урядові готовий спект... Гм-м-м, — Полянський знову осміхнувся. — Провалившись у Росії, я стаю рапсодом свого фаху. Вам надокучило?

— Що ви! — заперечила Марта майже тим самим тоном, з яким казала: «Олесю, перестань мене мучити».

— Ми — фанатики свого діла, а фанатики ніколи не були приємними... Розвідників, Мартусю, знищує саме життя. Від нас одбиваються руками і ногами. Ого, як Свид мене не хотів! — Після павзи Полянський, мов би про себе, мовив: — Дрібненький, хитренький чоловічок.

— Боїться розумної секретарки, не те що розвідника.

— Хочете, я вам колинебудь розповім, як маленька, немічна країна завдяки розвідці тримає на відстані могутніх сусідів?

— А як це виглядає без деталей?

— Просто! Наша маленька країна вивчила всі недуги потужних супротивників, час від часу одна з хвороб коментується в газетах. Супротивник терпить психологічну поразку.

— Психологічна поразка...

— Так, Мартусю. Я — поляк, але втративши роботу, я втратив батьківщину. Ще один різновид нашої смерти.

Є люди, думала Марта, з якими легко не тому, що вони прості і щирі. Життя зробило їх гнучкими. Попри завантаженість, вони приступні і вміють розрядити найскладнішу ситуацію. І Полянський вмів пристосуватися, не докладаючи зусиль: непомітно, весело, користуючись лише настроєм співбесідника.

Вони обідали в ресторані «Атлас».

— Вибачте, Мартусю. Я запросив вас до «Атласу». Для львів'ян — це місце, де вирішуються сумнівного сенсу політичні баталії, пропивають маетки, де гідність і підлота — однаково відносні категорії. Даруйте, я не знаходжу слів і не можу про це сказати інакше, як газетними формулами.

Марта відповіла уциплливо:

— Поблажливо дарую, тим паче, що ваше перо досі не вмочене в чорнило.

— Ви пишите, бо треба заробити на хліб. А я фактично на пенсії. Свид мені не платить.

— Он як!

— Мене в цьому ресторані влаштовує те, що готують смачні страви, незалежно від того, чи сьогодні день народження президента, чи річниця занепаду римської імперії. Опрich того, в «Атласі» не відчуваєш спонуки зарепетувати біля накритого стола: «О доба, о науки, як прекрасно жити!» Поїсти смачно тут природна потреба. Законна, коли хочете.

— Чому ви цілі дні просиджуєте в редакції? Даруйте, запитання суто жіноче.

— Він кап-у-кап схожий на чоловіка, який прикинувся простачком і, як мовиться, вивів мене на чисту воду. Мене переслідував образ цього дивовижного росіянина. Якось, тиняючись без діла, я zobачив перелицьованого під політичного діяча селянина. Його обличчя було мені настільки знайоме, що я несамохідь став його переслідувати. Я йшов за ним аж до редакції, перед дверима ми схрестили погляди, Свид чкурнув на другий поверх (не знаю, що він тоді подумав), та

через день я перестрів його знову і звелів, щоб він прийняв мене на роботу.

— Романтично!

Свид до тої хвилини не здогадувався, що живе в детективному суспільстві. Він вважав, що консультації Родзісада відповідають його приватним інтересам, далі цього не бачив і мало не плюнув мені в обличчя. Ще через день я прийшов до нього в кабінет і показав підкріплені печатками рекомендаційні листи. Я вирішив отруїти йому життя своєю присутністю. Людині бракувало почуття гумору і доброго серця пожартувати при нашій першій зустрічі. Очевидно, такий вже склад його характеру, а характер — це код життя. Свидів характер і моя присутність мусять зіграти якусь комедію.

— Алеж це жахливо!

— Просто збіг випадковостей. Вас це не повинно особисто турбувати, адже ваш чоловік — марксист, а в цих людей, мені здається, навіть бритва нагострена діалектикою.

— До нас підійде офіціант?

— Негайно! — Полянський поклав до підборіддя вказівний палець. Офіціант, що обслуговував сусідні столи, миттю метнувся за перегородку, і звідти випливла надзвичайно миловидна дівчина в білому фартусі. — Як завше, — кинув їй Полянський. — Дамі — на замовлення.

Коли офіціантка пішла, Марта прохопилась:

— В «Атласі» я не була з того часу, як... — вона запнула, та вирішила, що Полянський однаково про все довідається, якщо не знає, і додала: — як заарештували чоловіка.

— Розповідають, що чоловік ваш дотепник і найосвіченіший опозиціонер. Де вчився Юліян?

— Трохи в Кракові, до війни, потому у Відні склав екстерном іспити за юридичний і філософський факультети. Привіз два дипломи і каже: «Сяду за медицину».

— Скільки йому?

— Двадцять дев'ять.

— Воював?

— Працював у польовому госпіталі. За три місяці до мобілізації оволодів спеціальністю фельдшера. — Марта усміхнулася. — Вам не здається, що я хочу переконати вас...

— В тому, що не тільки розвідники проходять всебічне вишколення? Ні!

— Юліян, бідака, натерпівся. Не було книжок, сидів надголодь, відтак ледве добився дозволу, щоб скласти екзамени.

— Добре, що життєрадісности не згубив.

— Хто його знає, — сказала Марта замислено.

Їй пригадалася одна Юліянова розповідь.

«Мій батько був гірким пиякою. Замолоду цікавився політикою, навіть трохи верховодив у селі. Тоді точилися міжпартійні бої. Щось схоже на трамвайні баталії, коли на

селянина, що намагається втиснутися до вагона, репетують «Chamie», а селянин у відповідь ніби назумисне шморгне панка кінцем торби по носі або по-ведмежому відступить дамі ніжку. Словом, сперечалися, билися і сідали до в'язниць. Батько виснував собі, що без повстання нічого не зміниш, рубацькі погляди викликали обурення, мало-помалу він втратив спільників. Коли в мами був добрий гумор — її став просвіщати. Але його «молитви» лиш підкреслювали очевидну безвихідь, стомлювали маму, потому їй здавалося, що скрута в хаті через незваного чоловіка, який не вміє «тримати носа по вітру» і лагодитися з людьми. Якщо тобі безугаву клепчуть, що ти дивак, не вмієш жити, — мусиш змінити натуру, інакше все піде пропадом, то яким би твердим ти не був, якась невдача, якась пекуча гадка таки вб'є в тобі самовпевненість. Мама навчилася плакати, проклинати чоловікову несосвітненість, зважилася покликати в свідки кумів і родичів, галасувала, скаржилася, покидала. Їх зводили люди далеко дурніші і підліші, ніж вони самі. Батько гнав їх під три чорти і, зрештою, опинився в облозі. Рік за роком — безперервне нервування. Батько знемігся. Зламлений, він падав у меланхолію, тинявся заробітчянськими дорогами, вертався обдертий, зі скупим гаманцем, яким нічого не можна було врятувати. Батько спився. Він пиячив безпросипно. Затемнений веселішав, добрішав, бавився з нами, розповідав казки, уголос мріяв про нашу велику долю, навіть сипав дотепами. У п'яному стані він ніби відроджувався для життя, йому вистачало розважливості не сприймати мамині докори. Ми наче свята чекали п'яного батька, бо тверезий він був нудний і непривітний. А п'яний — то прикидався героєм, то добрим ангелом. Нам це подобалося! Він затагав пісеньку, ми хором підхоплювали, по батькових щоках текли сльози — і ми шморгали носами...

Мабуть, десь у ті дні Юліян навчився містифікувати. Може, це замінило йому маску, можливо, стало другою натурою. Часами він втрачає міру і переграє сам себе, тоді відчувається, що він несамохіть когось повторює і що йому насправді невесело, а до болю прикро.

Марті скортіло перевести на це бесіду з Полянським. Що він думає про гру як умову зберегти себе для праці, про те, що доведені до абсурду людські стосунки нав'язують нам фальшиві ролі, після чого нам важко бути самими собою?.. Одначе вона не торкнула цієї теми.

«Може, цей Полянський стільки ролей переграє, що розтринькався доценту і розуміє це?..»

— З «Бригідок» начебто випустили багато політичних.

— Я й ходжу з таким відчуттям, ніби Юліян на волі, — призналася Марта. — Місяць не дає про себе знати. Правда, вчора отримала листи піврічної давности. Це так само вселяє в мене певність, що його або випустили, або скоро звільнять. Тюремщики ніби підчищають за ним місце.

— Згортають справу? Цілком можливо.



Марта зауважила, що Полянський готовий був щось спитати.

— Це такий чоловік, сказала вона сміючись, — що не прийде, доки не поновить «форму». Міг поїхати на села, щоб одчухратися. Якщо він виглядає дуже нещасним, то не покажеться ні друзям, ні родичам.

— Радий буду познайомитися.

— Ви не маєте намірів зайнятися журналістикою? — спитала Марта.

— Вагаюся. Преса проєктує на дійсність зовсім несподівані відтінки. Це цікаво! Деколи публічне припущення може міняти політичний курс і діяти як реформаційний переворот. На цій ниві я міг би застосувати свій досвід.

Офіціантка накрила на стіл. Полянський налив собі коньяку, не силуючи Марту випити з ним. Між ними встановилися демократичні товариські взаємини. Ще в редакції, побачивши, що Марта ходить у порожньому «цеху» з бутербродом, Полянський сказав: «Ви не образитеся, якщо я запропоную вам пообідати зі мною в ресторані? Вважайте, що ви скористувалися моєю присутністю, щоб з'їсти теплого, бо самій жінці незручно відвідувати такі заклади, як «Атлас». Марта швидко, мов кинувши собі виклик, стала одягатися. Полянський додав: «Даремно відмовляєте собі в таких дрібницях, як обстановка. Якби я був певен, що маєте насолоду в роботі, як рілник у полі чи тесляр на будові, я промовчав би, випадково побачивши вас за обідом у редакції. Не пригнічуйте себе без потреби...»

У Марти аж туманилося в голові від духмяної грибової юшки. Більше року вона контентувалася теплою стравою раз на добу.

— В Росії я звик і перед супом промивати шлунок, — Полянський одсунув карафку з коньяком.

— Ви там довго працювали?

— Майже вісім років.

Полянський засміявся.

— Коли ви назвали моє зайняття працею, мені аж щось в душі сколихнулося. Та шпигун все таки лишається шпигуном. Так, мене закинули перед війною.

Мені тоді було вісімнадцять. Боже!.. Справжнісінькі дівочі вісімнадцять!

... У Народному домі справляли новорічний бал. Ялинка світилася всіма барвами веселки. Музика, усмішки... В мене збилася зачіска. Тоді не давав мені кроку ступити Левко Марчук, парубок «під вусом, з становиськом і мебльованим помешканням». Він, власне, і роздобув запрошення. У мене збилася зачіска, а в гардеробі було так тісно, що не добитися до дзеркала. «Підемо до мене». Левко провів мене на третій поверх сусіднього, таки в середмісті, будинку. Я заплітала коси перед старомодним дзеркалом, а Марчук накрив

столік між м'якими кріслами. По чарці вина — і Левко впав навколішки: «Один поцілунок, Мартусю?» Я тоді працювала манекенницею і вдавала з себе безпечну вертихвістку. Марчук був років на десять старший за мене. Вбраний у чорний, з голки, костюм, метелик і звислі козацькі вуса... Була мода на вуса, і модно було женитися з молодими дівчатами.

Якби він, не питаючи, поцілував, так би й було...

Якби цей Полянський поцілував?

Тепер дала б ляпаса!

У величезній залі в Народному домі зібралася львівська «сметанка». Як туди пробився міцний, як відземок, нехарадутно зодягнений, без гроша в кишені, мансардний книжник Юліян?

Мені заманулось подрочити Марчука. Юліян не насмілювався б запросити мене до танцю. Коли він намагався протиснутися мимо нас з Левком і якась пара легко похилила його до мене, я поклала йому на плечі руки, наче зрозуміла його дотик, як запрошення. Широка Юліянова усмішка зментрежилася, він з подивом глипнув мені у вічі, вирівняв свою широчезну усмішку і затупцяв... Він не вмів танцювати.

— Не хитайте мною, будьте уважні, я сама поведу. Рукою візьміть за стан. Так, але ви намагаєтесь йти одалеки. Ближче, так...

Пступцялись навколо ялинки, я зіпріла, наче витіпала кланю конопель, наче обнесла довкола ялинки скитську бабу. Левко чекав на мене з простертими руками, ніби хотів сказати: «Віддай, це моє». І я закрутила Юліяном знову.

Ми втекли. У темряві видряпалися на Княжу гору. Висвистував вітер, пробирав холод, зате долі всіяне вогнями місто здалося нам опущеним у безодню неба. Вогні вздовж Городецької нагадували Чумацький шлях.

— Ви наче й не дихасте від щастя, — сказала я голосно проти вітру.

— Ви, мабуть, знаєте, що мій батько банкір?

— Банкір? Ні, не знаю.

— Він може купити половину Львова! — закричала я на весь рот.

Вітер ніби тримав мене, щоб я не впала, коли бігла з гори.

Я лишилася для Юліяна бідною донькою збанкротованого банкіра. Батько і мама загинули під час катастрофи на залізниці — вони їхали в еміграцію...

Дивно! Я завжди прагнула жити тверезо, але всі несподівані повороти долі траплялися якраз через мої вигадки.

— Ви станете журналістом, — сказала Марта. — Коментатор Полянський ще прогримить, ускладнюючи стосунки.

Полянський знову випив і засміявся.

— Ні, цьому на заваді те, що я матеріяльно забезпечений. Безумовно, заради шматка хліба і я роздмухував би пристрасті, обґрунтовував кожную дурницю і шукав їй місця в еволюції. Преса...

— Це паперовий дракон, — додала Марта. — З мухи роблять слона, напускають на життя лявіну штучних проблем.

— І цю лявіну не спиниш ніякими силами, — підхопив Полянський.

«А Юліян каже: течія людської свідомости не надовго затримується біля штучних бар'єрів. Вона їх минає і примулює, знов настає добра „раціо”».

— Хай процвітає допитливість! — мовила Марта, сміючись.

— Будь ласка, Мартусю, скажіть Свидові, що ви мене стрічали на вулиці, сьогодні в мене справи поза редакцією.

— Щасливий! А мені ще набрехати репортаж про пограбування...

— Як маєтись моя арештантка? — запитала Марта весело. Вона вернулась додому в доброму настрої. Чи смачний обід вплинув, чи те, що репортаж вдався без зусиль, чи розхмарилося після розмови з Полянським... Дивний він зі своїм Драконом. Та як би там не було, чоловік розмовляв щиро, не нап'яливши личину... Марта поцілувала Олесю і, присівши, зирнула у вічі: — Що?

— Було скучно, мамо.

— Сердешне моє!..

Раптом на Марселліній половині пролунав писклявий металевий голос, на секунду упав і загримів, аж стіни затремтіли. Марта вражена наморщила чоло.

— Марселля привезла з міста дві скриньки, — сказала Олеся, — і з того часу щось у неї репетує.

— Грамофон?

Голос аж захлинався.

— Політична промова. Вільгельм? Франц-Йосиф?

Дзенькотіли шибки.

«По-польському. Хто б це? Вігос подав у відставку, його оббрікують. Поніковський? Цього оббрікують, не чекаючи відставки. Бідна голівонька! Будують у Польщі справедливе суспільство і не підберуть вождя. Нема кого записати на плиту. Пілсудський? Нарутович? Слівінський?..»

Ідучи на кухню, Марта затрималась у коридорі. Визирнула Марселля. Зміряла Марту незалежним поглядом і гримнула дверима. Голос умовк, і полилась музика. «Ага, — посміхнулась Марта. — Отже я — не я...»

Невдовзі в Марселлі стали збиратися гості, чоловіки і жінки. Марта тільки знизувала плечима, намагаючись не слухати реготи.

Олеся чогось вередувала. Марта почала казку, та ретельна синичка, що провіщає весну, дівчинку роздратовала. Відпали зайчик, білочка, хитра лисиця і мудрий кіт.

— Що це я не розумію сьогодні своєї дитини? — мовила з внутрішньою тривогою Марта.

— Поклади мене на ліжечко.

— Спатимеш сама?

— Може, швидше засну.

— Ти нездорова? — Марта приклала долоню до Олесиного чола. — Гарячки нема...

— Я здорова, мамо. День був довгий. Холодно, я мало не заледеніла. Чому не купиш вугілля?

— Привезу, — відказала Марта. — Завтра. Саменькі подбаємо про себе, раз нема господаря.

Марта вмостилась на канапі з нечитаними Юліяновими листами. Взяла датований першим серпня, намагалася пригадати, що робила в ті дні. Перепадали дощі, жінки на ярмарку бідкалися, що снопи ще в полі.

Свид вирішив опублікувати якусь статтю з архівів професора Кривов'яза, що, кажуть, вмер у підвалі Корняктового палаццо, як жебрак. Статтю приніс Кость Грушевич. Свид зідхав і смикав чуба. «Ой, буде ж мені, буде! Запроторять до Бригідок безвольного, безпринципного Свида, стихійного видавця, що жив з усіма в мирі і злагоді. Гектор Свид досі не мав зауважень, панове. Вам, професоре, байду-же. Лишивши нащадкам тисячу утопій, ви собі вмерли без клопотів, як вмирає історія. А ми, грішні, від фірмана до кардинала, живемо тимчасово, не думаємо про завтра». — Свид читав уголом: «Наїзд Казіміра не посіяв такого жаху, як прихід Ягайла, хоч Ягайло ніс Боже благословення... Ще б пак! Казімір лише пограбував Галичину, а Ягайло всунувся, як цивілізатор...»

Марта розклеїла коверт. Юліян питав, чи розмовляла Марта з професором Риданом.

«Ні, Юліянку, навіть не провідала Ридана. Подалася б зараз, та ніч. Завтра, Юліяне...»

На листі не було позначок, наче його не читали. Мітичний тюремний цензор з почуттям непереможности відіпхнув з-перед себе Юліянову писанину. «А може, міняють політику, — подумала Марта. — Останнім часом цензура взагалі перестає скаженіти».

Марта погасила. «Завтра відпрошуся у Свида на весь день».

## ГЛАВА VI

Доц перестав. Пізня осінь подарувала іскристий соняшний ранок, який додав би надії навіть недужому. Висівши біля вокзалу, Марта скинула зайвий у таку днину дощовик і якусь мить дивилася на черги біля трамвайних зупинок.

Подорожні з валізами, перекупки з розмальованими кошками, організована група переселенців з дітьми і клунками. Їхали на роботу, їхали безробітні. Коли трамваї доко-

чувалися до стоянок, черги натужувалися, випинали горбамі, хтось вилітав, як корок з пляшки, зчинявся гармидер, за темними від тіл вікнами вагонів у місто пливли сварки; вперше зіткнувшись, люди виконували обряд ворожнечі (не приведи, Господи, ще раз вдаритись лобом до лоба).

Та в тилах почували себе добре. Посміхалися, жаргували, перемовлялися, випадково отримували попередні довідки, повторювали про себе назви площ і провулків. Тут сподіванку ніщо не затьмарювало, торжествувала самовпевненість. Нетерплячі позирали на годинники, інші, позіхаючи в кулак, розглядали перехожих. Марта зауважила, що привертає погляди. Вона посміхнулась. «Знову поза манекенниці?» Вона рушила вздовж похмурих пакгавзів, та з черги проводжали її очима: струнка, вродлива, вишукано зодягнена, аж сяюча жінка! Тінь відсутності робила її обличчя просто чарівним. Легка хода, корона заплетених кіс наче витала в повітрі. Віпрець огортав полою плаща, перекиненого через руку, по-дівочому гнучкий стан. Не один з чоловіків, що стовбичили в черзі, пустився б на сім миль лише за усмішку цієї жінки (бо — чи цьому сприяв чудовий ранок, чи сирота вокзальних будівель, чи ілюзія тимчасовости всього сучого, яку навіював сповнений гаму майдан, — це справді була б усмішка богині; Марселля мала рацію, кажучи Марті: «Ви — богиня»). Були в черзі й такі, що заради знайомства з нею жертвували б коштовностями. А їй потрібна була лише... тонна кам'яного вугілля.

Це був приватний склад, і він був порожній, як церква поночі. Ваговий дразнив тороком вимашчене в пилюку кошеня. Водячи тороком під лавою, він відповів на привітання і заявив:

— Не торгуємо!

Кошеня висмикнуло торок, і ваговий підняв на Марту червоні з перепою очі. До темної комірки з парасолями чорної павутини завітала не селянка з приміського хутора і не служниця. Ваговий примружився і спитав ласкаво, аж причулася насмішка:

— Пані... ви прийшли довідатися, чи є вугілля?

— Так.

Поморщився і штовхнув дверцята, за якими зяяла така ж халабуда, лиш оббита папером.

— Зосько!

Бликнула половинка нафарбованої голови.

— Чого?

— Господар нічого не пообіцяв?

— Дулю з маком!

— Я серйозно питаю. Ось пані цікавиться.

— Ніч-чого, — проспівала Зоська.

Ваговий розвів руки:

— Нема, ласкава пані. — Зачинив дверцята, за якими нудьгувала, фарбуючись, касирка («Я собі уявляю тутешні стосунки», — подумала Марта), і вирішив пояснити все до-

ладу. — Селяни вугілля не купують, ласкава пані. Смалять, вибачте, кізяками. І їм байдуже, хто нині президент — Вітос, Пілсудський чи Слівінський. До війни... І то моду на вугілля зачали багачі. Був смак на кахльові печі. Тоді в нас був шарварок. Гори вугілля, тарахкотять вози, я розпродував по вагону за дві доби. Бувало... Може, сядете, пані? — він потер долонею край лави. — Вибачте, смалять кізяками, — додав безбарвно, щоб не вдаватися в спогади. — А для міста не спроваджуємо. Каже господар, що націнку не даєш, не можна. Видно, нема рахунку. Селяни не беруть.

— Мені хоча б півтонни.

— Ого! В травні ділили на кілограми. І що творилося: черга аж по Городецькій. Я собі ледве півтонни лишив. На одну піч, — ваговий посміхнувся. — Слава Богу, димить, коли курить — ніби тепла більше.

— І нема на що покладатися?

— Певна річ. Господар вранці придибає, понижає. «Скучно? — питає. Нічого, — каже, — сиди! — Кладе монету. — Вищий для розради. А це — Зосьці на цукерки...» Робітників розпустив, мене і Зоську тримає. Щодо мене, то зрозуміло: я не вмію шахрувати. Весь рід наш такий. Завше жили при махлярах, але не темнів ні прадід, ні дід, ні батько. Знаєте, коли надивишся на махінації, не кортить лукавити. Я вже ось двох пережив. А легко, пані. Ви, приміром, платите Зосьці за тонну, а мені на руку — ще за півтонни. Я через віконце показую робітникам п'ять пальців, вугілля — на вози, господар і духом не відає. На державних складах ще простіше. Там і сумління не болить, — ваговий усміхнувся. — Крадуть всі — від головного розпорядника до діда, що підмітає двір.

— І на державних не торгують?

— Хоч святою водою кропити! Вам так-таки скрутно, пані? — ваговий рушив за Мартою до воріт. — Що я пораджу? Відпустити вам центнер зі свого запасу?

— Дакую!

— Не крадене, пані. Щиро — як між добрими людьми.

— Мене центнер не врятує.

— Звичайно...

Постоявши в задумі, він майнув до корчми. Марта звернула в провулок до державних складів. Брама навстіж відчинена, але захращений сміттям двір пустував. У самому закутку біля залізничної платформи вантажники відгортали лопатами гіпс. Під конторою розмовляло кілька чоловіків у дорожніх плащах і капелюхах, та Марті не вистачило відваги наблизитися до гурту. Вона машинально зодяглася в плащ, рука в кишені збрала складені книжечкою асигнації.

— Терпіння — основа справедливости, — промовила Марта.

Її Юліян, професійний в'язень, любить увічнювати кожен крок якою-небудь збитою істиною.

Маленька поетеса, захлинаючись, бубоніла:

— Ти чого приперлася? Свид казав, що звільнив тебе на весь день. Його теж нема, і всі порозбігалися. Ходи на вулицю, мені треба в аптеку.

Як дівчатка, взявшись за руки, вони задріботіли сходами вниз. День був наче святковий — соняшно, привітно, тихо.

— Чому ти мене не привітаєш? Що з тобою? Після довгої перерви Мирослава Коваль знову приступила до корисної праці...

— Торги мені не вдалися, Миросю.

— Які?

— Нема де купити вугілля. Олеся скаржитися, що змерзає.

Метушлива (сто обертів на секунду) Мирослава скрикнула:

— Я злякала Найдю, що сьогодні прийду з тобою до нього в гості. Кажу: «Що в тебе за хата без духу спідниці? Прийдемо з Мартою, готуй самогон».

— Справді? Оббреше нас Захар перед усім Львовом.

— Хіба не інтригуюче: дві заміжні шельми розпотрошили старого парубка? Ти куди мене провадиш? Я мушу ліків купити.

— Хочу позалицятися до одного чоловіка, — відповіла Марта. — Ми ще побачимось? Заходь увечорі, може, й подамося до твого Найдю.

— До кого бредеш? Дивися, напліткую Юліянові.

— Він у мене один, і я в нього одна! А Коваль пише? Ще не подав на розлучення?

— Я в нього одна, і він у мене один, — розсміялася Мирослава. — Пише, що в Кракові студентські бунти. Я Михайлові милую шую, щоб не рипавсь, бо виженуть з останнього курсу, а тут і з дипломом важко знайти роботу. Написала: «Мене цікавлять лише твої успіхи і наш диплом». У Кракові заворушення, якісь хвилі, а тут навіть пес не женеться. Професійні арештанти відсипляються в Бригідках, все вмерло, тиняються напівпокійники, і кортить їх відшмагати коцюбиськом. Найдю ми конче провідаємо. Що в цьому скоромного? Подивимось, як виглядає неофіційно найцікавіший співробітник «Землі і волі», видатний галицький репортер, золоте українське перо (нині вино із срібної чари вже не вино — надто подешевіло). Найда сприйняв мою обіцянку за жарт, а ми — грим! Уяви собі одвислу алькогольну губу.

— Якщо Олеся відпустить...

— Воно далі химерить?

— Не дитина, а гріхи. Щось видумує, висотує, вертаюся з редакції — воно стомлене гірш за мене.

— Якось вблагаємо. Принесу їй гостинця.

— Не треба! Одразу запідозрить хитрість. Це бісена komponує ситуацію з кожної дрібнички.

— Перед шостою я в тебе, Мартусю.

Скільки Марта пам'ятала, Мирослава завжди була весела і щаслива. Не характер, а Божий дар! Гімназисткою це була маленька кирпата пустунка, тепер стала маленькою кирпатою молодичкою, і вірші її Марті хочеться назвати маленькими та кирпатими. Вона кличе її Маленькою поетесою. Здається, це Мирославі імponує. Михайла Ковалья вона по суті оженила на собі. Сьогодні — «Познайомте», завтра — «Мудрий, цікавий хлопчисько!», а наприкінці Михайлових канікул справили весілля. До того ж у Мирославиній родині заведено такі кроки педантично зважувати. Сходилися, несучи запах нафталіну, акуратно зодягнені і причепурені, хтозна якими зв'язками зв'язані, уважно, в задумі, слухали «справу», всі щось сказали — обряд та й годі!

Михайло Коваль вчиться на юридичному факультеті. Показний, майже вдвое вищий за Мирославу юнак. Привітний, завжди з осміхом. Після весілля він майже на рік виїжджав зі Львова, та Марта, що до того мешкала в Мирослави, підшукала собі квартиру: двом заміжнім молодичкам разом не зручно. Вони лишилися подругами. Марта дозволяла Маленькій поетесі втягувати себе в невинні авантюри. Таємниць між ними не було. Правда, до Юліянових клопотів Марта не залучала Мирославу. У її домі цікавилися політикою тільки як темою для розважливої бесіди після ситного полуденку. Кажуть, що розум невігласа — мовчання, та якщо невіглас це розуміє, — він наполовину мудрець.

Поляк походженням, професор Ридан не користав з пільг, які надавалися його співвітчизникам у Галичині. Він мешкав на грубо забрукованому спуску між Святоюрським храмом і Городецькою, у схожому на шпаківню двоповерховому будиночку.

На дзвоник показала служебка, запросила Марту до вітальні. Професор розповідав, що Серафима піввіку провела в монастирі і демонстративно піддалась спокусі, коли її не призначили старшою. Вона запровадила в домі нехитрі правила, які і в очах професора піднялися до значення захисних канонів.

— Гарна погода? — запитала Серафима.

— Мила, — голосно озвалась Марта.

І в кабінеті шморгнув стілець, почувлися кроки. Двері відхилилися якраз настільки, що вмістилося пооране морщинами професорове чоло. Морщини розгалужувалися вітами якогось дужого скам'янілого дерева. Цей карбований малюнок завжди перешкоджав Марті роздивитися, які в Ридана очі і що виражають. І цього разу не розгледіла: «Чоло» визирнуло немов би випадково, побачило гостю, готове запросити її до кабінету, якщо немає пильних справ до Серафими.

— Мартуся! — вигукнув Ридан. — Заходьте, будь ласка, до мене. З Серафимою ви не знайдете теми. Вона взимку чекає літа, а влітку зими, і це все, що її турбує. Заходьте, сідайте, в кабінеті трохи тепліше, ніж у вітальні, бо вікна на



південь. А взагалі — Сибір. Сирі холодні стіни, хай їм грець! Де не читаю про професорські котеджі — стіни або в цвілі, або пливуть від вільгости. Так і треба! Менше професорів — менше страхітливої зброї і ганебних рецептів поладодити плебейм існування. Що до цього додав би наш Юліян, Мартусю?

— Він сказав би: «Ганебних і зганьблених рецептів».

— Отож бо! Я хочу бути господарем у своїй господі. Се-рафимко! Пив я сьогодні чай чи відклав «напотому»? Що пише Юліян, Мартусю?

— Ви ж знаєте його манеру. Останній лист — про ловлю риби. Кортить, мовляв, сісти з вудочкою над озером. Праворуч і ліворуч стирчать знайомі по спільній мовчанці аматори... Нема нічого приємнішого для ока, як знайомі рибалки, що застигли у знайомих позах на звичних місцях. Власне, їм навіть невідомо, кого як звати і хто чим займається. Їх єднає мова жестів і димочки цигарок. Каже Юліян, що рибалки тужать, коли котренебудь місце пустує. І ревнують, коли там лаштується новенький.

Професор засміявся і похитав головою.

— Ну, що ж? Коли сильний признається в кволості — то не вір: то проба ваги; коли признається слабкий — утікай, бо сам знайде, де втопитися, і тебе потягне.

— Якраз у листі цьому Юліян низько кланяється вчителеві, професорові Ридану.

— Дякую, вельми дякую! Чуєте, Мартусю, цими днями ніби випустили групу в'язнів з Бригідок. Їм дуже не хочеться плодити мучеників. Гадаю, і Юліян вийде.

Марта зідхнула.

— Ще трішки потримайтеся. Ой, доле жіноча, доле жіноча!.. Один мудрагелик писав, що поведінка жінки складається на третину з гри, на третину з фантазії і на третину з чекання. Останнє — беззастережна правда наших днів. — Ридан осміхнувся. — Якщо правда можлива з застереженнями.

— Сюди б ще додати хатню чуму.

— Е ні, тут інша причина, інша! — Він сказав це так переконливо і поквалливо, наче хотів перебігти Мартині думки. — Інша, Мартусю. Життя до такої міри програмується... Може, з часом людина призвичаїться до трьох (знову тріяда) вимірів дійсності. Розумієте, про що я? Ось ви — і світ. Закони, конституції, програми, кодекси — теоретичний аспект дійсності, який, до речі, вперто не узгоджується з практикою. Ваше становисько, діяльність і побут (їх ніякими стараннями не доведеш до вимог теорії) — другий. І... ваша мрія, ваші особисті уявлення та стремління — третій. Повторюю, може, людина навчиться легко і без тривоги ходити між цими стінами, а покищо їй надзвичайно важко, свідомість її конвульсує. Вам відомо, що багато видів тварин бачать лише ті предмети, які рухаються? Так само і з нашою свідомістю. Вона безураву розпадається, тому болісно вражають всілякі невідповідності. А жінці як! Вона свого часу була центром роду

і племени. Нині складніше. Нині неймовірно складно! Всього перепробувавши і ніде себе не знаходячи, жінка замикається. Якщо добре все зважити, то жінка лише вступає в стихію суспільних інтересів. Отже, так знана хатня чума ще далеко. Звичайно, потужні апарати інформації викликають широку реакцію втоми, але нічого катастрофічного я не бачу. Просто — це один з логічних мотивів вивчення колективної підсвідомості...

Марта прикинулася, що уважно слухає, а старий оптиміст-вигнанець не міг наговоритися. «Що? — запитував він, наче Марта йому заперечувала. — Моральні гідності державників і конфідентів? Більше сенсу було б розмовляти про життя на місяці! Коли влада, Мартусю, стає засобом наживи, засобом захоплення і утримання, її не вибирають. Тоді думають тільки про те, щоб тобою був задоволений той, хто на щабель вище, і побоювався той, хто нижче. Хіба промисловця турбує становище робітника? Так само болить цих виборно-виштовханих свинюк за свій народ. І так далі і далі, справжнісінька естафета божевілля. Те саме і конфіденти. Бували випадки, що кат відмовлявся стинати голову нескореному духом стратенцю. І тиранів дивулала одчайдушність бунтарів та примушувала засумніватися у власних рішеннях. Одначе це винятки. Що ж стосується тираників і їх цепних собак, то ці не зупиняються до самої смерти... Ви щось сказали, Мартусю? Ні? Ці явища настільки очевидні, що над ними не варто ламати голову!»

Коли Марта принагідно вставила якийсь французький афоризм, Ридан непомітно для себе перейшов на французьку мову. Морщини на його чолі аж ніби світилися.

— Але говорити про них треба, Мартусю. І говорити широко і переконливо.

Марті стало шкода Ридана. «Жаль, жаль, жаль... Але я прийшла попередити втрату. Юліян молодець».

Ридан говорив так швидко, що Марта ледве схоплювала зміст. «Я трохи призабула французьку... — Вони користають навіть з власної нікчемности, каже він. — Родзісад не здатний ні сумніватися, ні розкаюватися. Він виїде на пенсію і жодним словом не спом'яне, скільки люду погубив. Прогулюватиметься під парасолею між ратушею і королівським арсеналом, виприватиметься на Княжій горі, радитиме про політику з такими ж самими замазаними кров'ю дідами і ходитиме на риболовлю. Юліяни стоятимуть з вудочками поряд і не подумають, що ця тінь творила смерть... Мабуть, нікчемність позбавлена не тільки гідности, але й пам'яті. У нікчемність можна вдягатися, як у білізну, шанувати для довгої ноші і бути їй вдячним за тепло...»

— Я перед Юліяном у великому боргу, — сказала Марта, коли, стомившись, Ридан упав на крісло. — Я мусіла це давно зробити, але були інші клопоти. До вас, пане професо-

ре, серйозне прохання. Ви могли б прочитати лекцію про Міцкевіча?

Ридан похопився враз:

— Що за аудиторія — мені не слід знати, мене проведуть із зав'язаними очима?

— Надто густі фарби, — усміхнулась Марта.

— Мені, полякові, — знову кинувся Ридан, — ви до ручаєте реферат про польського поета. Щось більш животрепетне з'ясовуватимуть українські вчені?

— А ви не станете відмахуватися од нас, як від липких мух? — злукавила Марта.

— Я польський безробітний, крамольний професор, Мартусю!

— Юліян має на увазі вашу постійну допомогу.

— Ви мене, звичайно, попередите? Я ніби зроду не стояв обличчям до людей, мені треба підготуватися.

— Дамо знати.

Замислений Ридан міряв важкими кроками долівку. Марта на мить побачила його на відкритій лекції довоєнного, скасованого університету, в момент, коли самого Ридана схвилювало якесь зіставлення. Його мозок працював, як дивовижна машина. Всі завмерли, мов загіпнотизовані. Та ось Ридан знайшов ваговитий висновок, обличчя поряснилося, і досить було йому ледве примружитися, щоб з глибини пам'яті надбігла життєва композиція, на основі якої він розтлумачив цілий клубок протиріч.

— Знаєте, що я радив би? — сказав Ридан, сідаючи проти Марти і беручи в свої її руки. — Підшукайте для цієї роботи єврея, німця, болгарина, француза. Декого я порекомендую... Росіянина! Одначе не з тих емігрантів, що й досі обплювають батьківщину. З тих, що помилилися перед лицем революції. Та я, до речі, теж сам домовлюся з одним розумним чоловіком. Цікава пропозиція?

— Надзвичайно! — Марта усміхнулась. — Мені здається, ви бачите в цих спробах щось поважне.

— А ви хіба ні?.. Так, бачу підпільний університет. Перший і єдиний у світі підпільний університет. До чого дійшло!.. Чи ні? — запитав Ридан з тривогою на обличчі.

Марта кивнула: «Так».

Ридан знову заходив з кутка в куток.

— Коли мені дозволяли одну лекцію на два місяці і я змушений був приватно готувати до науки таких юнаків, як Юліян, я вважав це кривдою. Правда, невдовзі я розсмакував: у моїй місії було щось зворушливе, батьківське... Коли мені заборонили зовсім читати лекції, я вважав це недолею. Коли скасували університет, я вважав це нещастям... Коли ви запропонували мені прочитати тільки одну нелегальну лекцію, я миттю збудував усе заново. Я перехворів би, якби ви обмежилися дріб'язковим просвітительством.

— Аудиторією будете задоволені, пане професоре.

— Не сумніваюся. — Він похитав головою і засміявся. — Я завжди казав Юліянові, що його не перестане переслідувати смертний вердикт. Слава Богу, що ще є люди на землі! Хоч у Юліяна вже два дипломи, я з приємністю накрутив би йому вуха, гімназистові. Дякую, Матусю, за довір'я. Правильно! Коли людей годують надіями, люди, опріч дурнів, починають жити у такій реальній дійсності, якої і не мислиш. Влаштувуються, минаючи найсвятіші заповіді і найсуворіші заборони, і терпляче слухають собі будь-яке — щонайбезглуздіше — базікання владик... Про відновлення університету повинні б поклопотати українські депутати. Одначе, мабуть, персонажі недбайливі, не при гадці їм ні живі, ні мертві пам'ятники... Ви поглядаєте на годинник? Ач яка: зробила своє — і ногам знати! Гаразд, Маргусю. Алеж навідуйтеся, не забувайте бідного професора між німими стінами. За будь-яких обставин вітайте од мене Юліяна. І... повірте моєму політичному чуттю: його випустять.

«Випустять... Юліяна ви-пу-стять! Професійного арештанта амнестують! І ми станемо під вінець, візьмемо шлюб. Я хочу називатися його дружиною... Краще вірити в те, що бачиш, ніж розчаровуватися в тому, у що віриш...»

Взагалі Марта бридилася старих парубків, а од цього на додачу весь час несло горілчаним перегаром.

Захар Найда був наймоторнішим львівським репортером і працював у «Землі і волі» до приходу Свида. Перед чимось страхаючись, новий редактор систематично міняв склад редакції, та Найді ніщо не загрожувало. Навпаки, він розмовляв зі Свидом зверхньо, навіть брутально. Свид немов би побоювався Найди, що всіх і про всіх знав, про все довідувався перший і вмів з окремих деталей відтворити не тільки ймовірну, а й фактичну історію. Мов ясновидець, Найда ніколи не помилявся. Коли була потреба дати інформацію поперед інших, Свид викликав Захара і називав один-єдиний штрих. «Решту висси з пальця». Найда вмощувався за стіл, кілька хвилин зосереджено дивився на аркуш чистого паперу і йшов до секретарки диктувати репортаж. Співробітники билися об заклад, що цього разу Найда опечеться. Захар вмощувався за столиком, все ще перебуваючи в якійсь даліні, глупувато дивився на Івакіна, наче очі його здатні були прозрівати лише на обличчя цього пришепелкуватого емігранта, і раптом кидався розбивати руки: він ніколи не пропсував нагоди обпити закладників.

Якось Найда признався, що змалку навчився компонувати події, які не відбулися, а відтак — і ті, про які чув одним вухом. «Мої батьки були бідні, як церковні миші, і я змушений був увести себе в кокарді гімназиста. Війна не дала закінчити університет, та я увявив себе дипломованим фахівцем. На фронті я увявляв себе в мирні дні за двадцять років згодом. Я невідступно увявляю себе жонатим з одною дівчиною, що працює в нашій редакції». У редакції працювали три жін-

ки: Марта, Мирося Коваль і секретарка. Всі презирнулися і стиснули плечима.

Найда був душею кожного захимереного вином товариства. Він міг пиячити дні і ночі, мав терпеливість кожного вислухати і зворушливо дивуватися навіть з того, що не викликає здивування. «Аж он як!.. Ах, ти диви!.. Ой-ой!..» Жалісники від цих вигуків починали плакати.

Мешкав Найда десь на мочаристій, загнилій околиці Львова. Завжди носив у портфелі галоні і щітку, на роботу шкандибав удосвіта, причепурювався, його звикли бачити мов би щойно вийнятого з-під праски.

Марта з Миросею дибали добру годину, а дідусь, якого спитали, де така то вуличка, махнувши кудись рукою, прошамкав: «А ще з півгодини шпаркої ходи, паняночки».

Смеркалося. Уздовж вузької вулички сиротіло зблискували поставлені оддалеки ліхтарі.

— Щодня чимчикувати такий шмат дороги! — мало не обурювалась Мирослава.

— Під градусом виглядає йому близько.

— Алеж сидять у корчмах на північ. І ще шниптити додому, подрімати — й назад. Заставимо одвезти нас до міста.

— Викличе карету, — посміхнулась Марта.

— То бодай підпровадить. Тут гарненько: листя ще не обсыпалося, терпка свіжість...

— Кумкають жаби...

— Ти стаєш прозаїчною бабою, Марто.

— Цікаво буде, якщо ми Найди не дочекаємося.

— То провітримось. Що я бачу? Отой звіринець чи заповідник, як ти кажеш, і свою стелю зі старосвітською люстрою. Чого ти перехрестила редакцію на звіринець?

— Бо така звичка.

— Бо вона — ніби острівок на польському болоті?

— Ти — як моя Олеся: «Бо це, бо те?..»

— У тебе псується настрої?

— Посидимо в Найди не більше п'яти хвилин.

Молодиця, що йшла з відрами до колодязя, порадила їм звернути на стежку через городи. Вони здолали кілька перелазів, обшморгали черевички об штурпаки, пірнули в туман, нарешті зупинилися перед високими штагетами. Ще перелаз, ще кількасот кроків — і опинились у тупику між забудованими дворами. Рвалися з ланцюгів собаки, зчинивши лемент, та ніхто не ткнув носа з-за брами.

— Ось його садиба, — сказала Мирося, мацаючи табличку. — Тринадцятий номер.

Вступили на темне, обкладене високими стодолами і шпихлірами подвір'я. Доріжка з плиток довела їх до приземкуватої, але міцної, як і Найда, хатчини. Над дверима блідо тліла замаскована дашком, як за воєнного часу, жарівка. За-

чувши кроки, в стодолах і під оборогами закиргинькали поросята, замакали вівці, жози, мукнула корова, загелготали лебеді.

— Ого! — вигукнула Мирослава.

Пройшовши через темні сіни, Марта переступила хатній поріг і пошукала біля одвірка вмикач. Обидві затулили долонями роти, щоб не пирснути зі сміху. Найда спав за столом, опершись на руки. Біля нього — миска вареників і до половини випорожнена пляшка. Марта з Мирославою примостилися на лаві.

— Цибулькою пахнуть, — прошепотіла Мирослава, нахиливши обличчя над мискою.

Накинулися на вареники, як голодні ворони. Мирослава підняла до світла пляшку.

— Сивуха! В хаті пахне брагою. Покуштуємо?

— Вина б випила.

— Вина? — підвів голову Захар.

Жінки вибухли реготом.

— Гості?.. Боженьку, дівчата! — Він протер очі і забігав по світлиці. — Котра година? Восьма! Маргусю, Миросю, дівчаточка, даруйте. — Він прислухався. Знадвору долинав вискіт і вереск. — Я миттю, стада мої голодні! Я швиденько!..

Найда з хвилину вовтузився у сінях, переодягаючись. Нараз обора спалахнула, стало ясно, як удень, затарабанили відра, закрипіла колодязьна корба, зашморгали цеберки, з дверей шпихліра бухнули клуби пари. Захар щось розминав, засукавши рукава, колотив, підливав води, важко човгали солдатські чоботи, мелькав поношений австрійський кітель з мідними гудзиками. У корита з дзвоном сипалося зерно, хлюпотіла розварка, звідусіль чулося сьорбання і цмокання. Потому залускали двері, заклацали заціпки. Все стихло. Ще хвилинка — і Найда став на порозі свіжий, чистий, усміхнений.

— Навіщо тобі цей фільварок? — спитала Марта.

Найда ніяково осміхнувся.

— Люблю поратися коло звірят.

— Добра любов! — сказала Мирослава. — Тут такі грошенята можна лупити...

— Ні! Вигодую і роздам.

— Дивися — милостивець!

— Спитайте у сусідів. У мене й сад, і пасіка. Хіба не приємно подарувати великій родині мішок яблук чи глечик меду?

— Вареники смачні! Сам ліпив?

— Я все вмю робити, Миросю, — відповів Найда серйозно. — Не бігаю ні до кравця, ні до шевця, ні до столяра. — Він підняв обрус зі швейної машини, висунув з-під лави скриньку з інструментом.

— А чого ж ти пиячиш, бісовий виродку? — накинула Мирослава.

— Зажди, Миросою. Ви прийшли в гості? Ось я почастую вас вином. — Найда вніс бочівку, подав кварта. — Мед будете їсти? — На столі з'явилася макітра. — Ви пийте вино, а я цю покладу, — показав він на пляшку.

Мирослава пригубила кварта, глипнула на Марту і спитала:

— Чуєш, Захаре? Ця дама тільки те й думає, як добратися додому.

— Одвезу. В мене коник, коляска...

— Ти справді чудотворець. Нехай тобі ведеться!

— Не хочу, — пробурмотів Найда.

— Чого не вистачає?

Він вихилив одну за одною дві чарки.

— Не дивіться так, будь ласка. Я не напиваюся до чортиків. І звідайте вина. Може, варення дати? Вибачте, я нічого не купую і пригощаю домашнім. Сливового? Вишневого? Є чудові, залиті цукром, яблука-паперівки. Свіженькі, наче з дерева.

— Їбо багач! Неси! І злагоди по торбині на прощання.

Найда заставив весь стіл, ще налив дівчатам вина і, хоч переконував їх, що не вдаряє хміль до голови, очі стали соловіти. Видно, вдень переборщив.

— Ну! — вигукнув розчулено. — Довіку буду вам вдячний. Гадав, що Миросою пожартувала. Ти знаєш, дівко, — посварився він пальцем, — без тебе в редакції порожньо. Мартуся... — він секунду помовчав, — теж без тебе наче не своя... Сиджу, чекаю, стигнуть вареники, чарка за чаркою... Гарні мої дівчатка, та в мене виноград е!

Миску з пухлими гранатовими гронами він поставив на стільці між Миросою і Мартою, сам же вмістився на пеньку-відземку. В таких же довбаних пеньках з чудернацькими лапами обрізаного коріння на підвіконнях росли кактуси, схожий на кістлявого діда коренище підпірав листву одвірка. Вічні витребенці самотників... «Ці ситі закамарки, — подумала Марта з невблаганністю, з якою завжди ставилася до Найди, — і репутація безвідповідального алкоголіка можуть придатися».

— Голубів тримаєш? — спитала Мирослава.

— Є кілька пар.

— А кроликів?

Найда всміхнувся.

— А де ангорський котик?

— Це спадкова риса, — сказав Найда, виливаючи до чарки рештки самогону. — Жаль, що ви прийшли пізно. Все, що тут є, збирали докупки чотири мої брати. Батько нам лишив тільки корову, хату і город. Корову мріяв купити весь свій вік. Нарешті, привели з торговиці трохи більшу за

козу, з одним різком, латчасту беззубу скотинку. Мама на-доїла півгличика молока, зварила затірки — то було велике свято! Батько влаштував коровині пухке ложе, нарубав на тиждень січки, наповнив жолоб сіном, а тоді ще виніс окраєць хліба. Та на цьому не стало. До присмерків вертівся на обійсті, зазираючи до стайні, де вдоволено зідхала, може, вперше досхоchu нагородвана і напоена задарма коровина-коза. Діти повлягалися спати. Мама загасила світло і вийшла кликати батька. Ніде не видно, стайня зачинена. Мама — туди. Корова лежить, посапуючи, і, незмірно щасливий, батько при-мостився в куточку на соломі. Мама присіла біля нього. Щось вони гомоніли, гомоніли, і так їм ніч минула... Брати (я най-молодший) один за одним щось прибудовували, перешивали, докуповували, та одного за одним зводила в могилу якась недуга. Та що сумне згадувати! Заспівайте, як на те, щоне-будь журливе, зворушливе, як умієте.

— Сусіди?

— Тут живуть, як хто може, як кому подобається.

— Ти лишив освітлене подвір'я.

— Коли в нас гості, всюди мусить бути ясно.

Вони стиха, не змовляючись, заспівали «Ой не ріж косу». Марта — серйозно, повна тужливої мрії і дождання, заглядалась на кудлате плетиво мірту на підвіконні. А Мирослава — втілення жаги та неспокою, пустуючи, в'янула обличчям од знемоги, то немов би прокидалася, розбуджена краплиною вранішньої роси, і мружилася, й котось пригор-тала, і в очах відблискувало сонце, яке щойно зійшло, і з уст вихоплювався зойк: «Я така щаслива!..» І розбликувалася снопами іскор, розчинялася у волні, лиш усмішка лишалася і тремтіла, як лебідь на срібних брижах.

Найда понурих голову. Може, думає про невдале жит-тя, про братів, що не звідали добра. Тепер це був не най-авантюрніший галицький репортер, не п'яний нелюд, що робо-тою і горілкою гамує злобу. Це був тихий, побитий мозо-лями селянин серед поля на межі, під високим ясним небом і невмовкними жайворонками. Селянин, біля якого, форкаючи і мотаючи головами, стояли запряжені до плуга коні, а за плечима, заховавши обличчя в долоні, схилилася над ним його жінка, що прийшла сказати: «Лишай роботу! Вмерла дитина. Ходи, треба ховати: спека...»

Найда звівся, сугулячи плечі, став навпроти незачи-нених дверей, ніби чекав з привітом якихось гостей. Марта чула, що всі чотири Захарові брати впали від галлерівських куль під Вінниками. Якби про це довідалися, Захар був би без роботи. Либонь, дуже важко з такою пам'яттю строчити репортажі на вимогу Гектора Свида. «Що ви за люди, що всіх вас рано чи пізно приходиться жаліти! — щось скрикнуло в Мартиному серці. — Ой, люди!..»

Мирослава розійшлася, вона деколи перебирала міру, як Бог — зсилаючи лихо.



Кумоньку-куме, добра горілка,

Погостювала б до понеділка...

Марта не підтримала Мирославу, і та вмовкла, підступила до Найди.

— Що, Захарочку? Не смутися, парубче. Ліпше знайди собі пару, заведи діток...

— Запрягай, — перебила її Марта. — Запрягай, Найдо!..

Спершу Захар завіз Марту, тоді погуркотів з Миросою мовчазним містом на Погулянку. Але десь через півтори години Марту розбудила Марселля.

— Вас не догукуються, пані Марто. Якась тарахкалка під будинком і якісь двоє...

Марта зійшла у двір.

— Мартусю! — з голосним шепотом кинулась до неї Мирослава. — Лист від Юліяна. Золочівський штемпель на коверті.

Марта тремтячими руками розірвала коверт, хоч було темно і листа не могла прочитати.

— Захаре, Миросю, зайдіть до мене на хвилю. Може, щось таке, що мені треба виїхати. Порадимося.

Юліяна звільнили. Він негайно запрошував Марту до Золочева.

Постукала Марселля. Щоб не розбудити Олесю, Марта завела Мирославу і Захара до кухні. «Що сталося?» — на непривітному Марселлиному лиці.

— Редактор посилає мене в повіті, — сказала Марта, звертаючись до господині.

— А дитина?

— Віддаю Олесю до знайомих, до Мирослави, ми разом працюємо...

— Зі мною не хочете лишити? — проворкотіла Марселля і вийшла, не чекаючи відповіді.

— Молода жінка, а чорт, — посміхнувся Найда. — Що це за дама?

— Власниця цієї кам'янички, — відказала Марта. — Колись працювала куховаркою в Петрушевича, потому служила покоївкою у полковника Родзісада. Прикра доля в цієї жінки! Зовуть Марселлею.

— Слухайте! — Найда приклав пальця до чола. — Та це ж Текля. Це — Прив'язана Текля.

— Марселля, — повторила Марта.

Найда одмахнувся.

— Текля! Її обезчестив з трьома солдатами капітан Ренет.

— Так, — упав голос у Марти.

— Значить, тепер вона — Марселля? Цікаво.

Марта кивнула.

— Товариство, — схаменулась Мирослава. — Значить, Мартуся їде, ніхто нічого не знає, для Свида — вона захворіла, Олесю я беру до себе. Буди дитину, Мартусю.

Марта торкнула рукою Олесине плече.

— Ти не спиш?

— Той чоловік приїхав, мамо?

— Ні! Але в мене відрядження у повіти на три дні. Я тебе лишу в пані Мирослави. Там по сусідству є маленька дівчинка, може, на рік молодша за тебе, пані Мирослава познайомить вас, тобі не буде скучно.

— Ти не покидаєш мене, мамо?

— Що ти, любе моє! — Марта розцілувала пухке зі сну личко.

— Мамо, мамо, — тихо зідхнула Олеся.

— Я вернуся через три дні! Ходи зодягатися.

— Ой, не лишай мене, мамо!

— Яка ж ти, Олесю... Я вернуся, коли хочеш, через два дні.

*Далі буде*

## Македонська поезія

У перекладі Віри Вовк

У забутих культурах старокорінних невеликих народів залишилося щось безкорисно дароване, просте, цілюще. Давня патина лягла на камінну архітектуру, різьбу, музику та народну творчість Македонії. Рідність з старослов'янсько-церковною мовою надає македонській природної символіки й поваги. Наче візантійська ікона, вона одночасно сувора і лагідна.

Сучасне словесне мистецтво Македонії постало без традиції в час формування літературної мови, але вже з повною поетичною зрілістю. Тут — трагічне світосприймання, без патосу й опису (за винятком, може, деяких поезій Конеского і Шопова), емотивна заглибленість і спокійний сум, що так часто присутній у слов'янському фолкльорі.

Пропонуємо увазі читачів дванадцять віршів одинадцятьох македонських поетів.

Славко Яневскі (1920)

### ТИША

Коли маки відриваються від свого коріння  
й відходять  
одні за одними  
за своїм заходом сонця,  
не йди за ними.  
Весіль вже немає,  
на кожному кроці повстає осінь  
осміяна, біла і гола.

Коли маки залишають за собою пустелю,  
сховай дощ у собі.  
Хай дзвонить жолобом твоїх артерій  
під єдиним відомим дахом.  
І мовчи.

Коли вітер падає на твою шибу  
 трьома тонкими соплками  
 і юним плачем журавля,  
 ще раз мовчи.

Маки гордують мовою.

### З'ЯВА

Цього ранку з озера  
 виринула четвірка буланих коней,  
 під їх копитами — луни кременю:  
 Заіржали,  
 розплилися на сонці до крові,  
 перекинулись золотим піском.

Над червоною вежею  
 жалібно крякав ворон.  
 У нього були проколені очі,  
 щоб не побачив білости.

*Блаже Конескі (1921)*

### ВІЙ

В моїй свідомості, наче в церкві опівночі,  
 я замкнув тебе. Коли гаснуть свічки  
 догоряючи, також ти дотліваєш,  
 а ікони слідкують пожадливо за тобою.  
 Ти тут бранка мені, ради якої  
 я безліч разів закликався,  
 і ось тепер назріває хвилина,  
 в якій сповіщається моє об'явлення.  
 Я об'являюсь тобі страшним Вієм,  
 спраглим землі, з очима сірими,  
 я жахливий для тебе, бо несу ніжність  
 у твердих грудях, — тому ти бліднеш.  
 Ось наближаюся ніжним Вієм,  
 але ти вже накреслила таємне коло,  
 і коли я ступаю на твою межу,  
 пропасть між нами скрегоче скалами.  
 Так я, спраглий, пісок ковтаю,  
 тону в провалля, все погасає.  
 Я — Вій, замкнув тебе в свою свідомість,  
 але не в силі тебе впіймати.

МОЛИТВА ЗА ЗВИЧАЙНЕ —  
ЩЕ НЕ ЗНАЙДЕНЕ СЛОВО

Моя плоть тебе молить:  
знайди те слово, як просте дерево,  
як споконвічні звуглявілі руки,  
наче премудрість молитви з дитинства.  
За таке слово плоть тебе молить.

Моя плоть тебе молить.

Знайти таке слово, що, промовлене з криком,  
закінчило б біль несвідомий у крові,  
що тільки прагне корита, щоб ринути.  
Знайди те слово, моя плоть тебе молить.

Знайди справжнє слово  
до смирного бранця подібне,  
що наче цей вітер гори знімає,  
але і сарни в зіницях розбуджує.  
Знайди таке істинне слово.

Знайди слово відродження, голосіння,  
віднайди таке слово. Замкнена святиня,  
від древніх часів з дождидання оголена,  
покірно сама розімкнеться.  
Знайди слово відродження, голосіння.

Гого Івановські (1925)

ПРОГУЛЯНКА В ПУСТЕЛЮ

Мені здавалось:  
хтось вирвав землю мені  
з-під ніг...  
Хай буде благословенний!  
Не тому, що він таке зробив...  
Ех, не тому  
(бути так же немудро,  
як і не бути),  
а за те, що він вдіяв оце так тихо,  
що зробив це так м'яко,  
так безболісно,  
так непомітно.  
Так незбагнено непомітно.  
Тим він заставив мене подумати,

чи раптом я не знайшов  
якийсь там дивний

сенса

безсенсовости.

*Матея Матевскі (1929)*

### КОНИ

Надпливають повільно, ринуть в'ялі коні просторів  
(бліді, німі, бездоріжні дощі)  
до ясел моїх долонь при шибі.

Даю вам, потом облитим, поживу,  
і тепла пара стікає  
з бедер ночі.

Стрибніть прайливо, іржіть;  
плигни, пташе з забутими крилами,  
танцюристе козлоногий, невтомний лошаче,  
вискочім удвох крізь вікно  
і встрибнім знову до хати,  
а потім безповоротно  
у спокій тінистих просторів.

*Гане Тодоровскі (1929)*

### СІМ ВАРІАЦІЙ НА ТЕМУ ТРЕПЕТЛИВОЇ

1. Зелені вії безсоння.  
Зелене німе колювання.  
Красуня посеред поля  
На полі сон виглядає.
2. Стан — зелені метелики,  
вічні бранці доземного.
3. Спокою спрагла, неспокійно трясеться,  
стоїть трепетлива, вдивляється в хмари,  
іде дорогою, за безпуттям тужить,  
дрижить, коли пітніють середлітні шпилі.
4. Чи безсонниця мучить, чи страх потрясає  
грішницею прегрішною, бездільною, вознесенною?

5. Якби була моєю похресницею, я назвав би її Безмирною,  
безмір-безмирною, бездітною стрункістю поля.  
Якби я був царем ночі, вплився б її трепетливістю.  
Трепет — ознака справжньої самотності.
6. Яка вона полохлива, сама вам розкаже  
трепетінням: Ранок! Полудень, Вечір!
7. Птахам завидує,  
що в ній гнізда звивають;  
за сон, за потомство, за тишу.  
Безсонна. Нерода. Зелений неспокій.

*Петре Андреевскі (1934)*

## ВОГОНЬ

Ти починаєш грабувати свій дім  
але не можеш з нього втекти  
і тоді об'являєшся вперше

Ти вічний ти вічний ти вічний  
у всьому що ти жер і що тебе пожирало

Прославляючи твою смерть  
люди втікають від тебе  
і не знають що несуть тебе зі собою

У всіх постелях плекаєш любов  
ти прапор її і лицар

Воду несеш на небо  
але без неї не можеш вернутися  
ти не свідомий що робиш

Знаєш чи з каменю ти  
з землі чи з трухлявини  
де малієш чим глибше грянеш

За ким женешся той полонить тебе  
на його костях карбуєш свій цвіт  
як довго він умирає і доки ти з ним

Ех ти мінлива злодоброто  
кого захищаєш того вбиваєш  
дивлячись на тебе оплакуємо тебе за ніщо

## СПЛЯЧІ

Повз них ідуть живі люди,  
 а вони лежать по садах,  
 у туркоті між двома вагонами,  
 з обличчями схожими на квіти з мочара,  
 відсутні здивовані  
 вперті в своїй відсутності  
 несвідомі як потопельники  
 відмовляються від своїх рук  
 і грудей що неначе  
 водні прозорі тварини  
 покинені на пустелі —  
 байдужі, спокійні  
 і недоступні.  
 Ті, хто їх будять,  
 підходять тремтячим кроком  
 і дотикаються їх  
 так як людина  
 дотикається рани.  
 Вони в себе вповзають  
 слимакувато  
 та лишають порожні обличчя  
 світові, що минає.

*Петар Бошковскі (1936)*

## ТАМБУРИН

Він діткнувся всіх наших жил  
 полонив нас усіх  
 і віддав кличеві крові

З яких то віків  
 привів тут жінку в чорному  
 і перед нами поставив

Його мова  
 цілющою силою в ударі  
 визволяє його вроду душі

Зловісний диявол розпуки  
 впав у неласку  
 в поразку гра перекинулась

В магії древніх вин  
 зачарована музика  
 непокірність у водах рисується



Весілля пронизане  
непобідним кроком мерців  
жених йому путь відкриває

Невже треба слів  
для тієї жінки в чорному  
що знає зсередини полум'я

Він болить солодко в жилах  
голос старезних гір  
візію звуків продовжує

Ніколи  
не згине  
мова предвічна.

*Радован Павловскі (1937)*

## КРАЇНА ОЗЕР

(Уламки)

1. Лук мого скитальського серця  
ударив у бубон. Династія ніжності  
затанцювала під чорним знам'ям.
2. Сплети мені покривало з кавунового цвіту  
з вітгара Країни Озер.
14. Озеро коливає  
білі акації сну.  
Йди повільно, зраховуй хвилі.  
Я одне з тих проклятих дітей  
які з любови відкривають жили.
16. Країна Озер хвилюється  
кануть плоди.  
Мое трикутне серце  
неначе джаган (неначе мотика)  
у сухій землі (в сухій землі)  
його біль закопаний  
так діється  
з птахами неба.
17. Гірський цвіте мого гірського жадання  
смородино пристрасти  
рушнице неопаленна  
страсна зброе без мене.  
Бували хвилини

коли озеро прагло мені щось сказати  
але уста землі залишилися зачинені  
для мого болю.

*Атанас Вангелов (1944)*

### КВІТКА ЩО ЇЇ НЕ НАЗИВАЮ

Як королеві я придумав тобі світлі двори  
і того було недостатньо  
я прикликав триста майстрів щоб викувати тобі пору весни  
і того було недостатньо  
я прикрасив піснями наче птахами кожне  
дерево і вони видще злетіли і тричі більше співали  
і того було недостатньо  
не знаючи як  
описати твою безконечність  
я почав тебе пізнавати

Так я знайшов тебе на неповторну хвилину  
і так тебе загубив.

## Спогади про Миколу Зерова

### З НАГОДИ 80-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ

*Олександр Філіпович*

За галасливим відзначенням сотої річниці з дня народження В. І. Леніна літературні газети та журнали «забули» спом'янути великого майстра поетичного слова, поета, перекладача, критика, літературознавця — Миколу Костьовича Зерова. Щоправда, у видаваній для українців за кордоном газеті «Вісті з України» була надрукована стаття доцента Київського університету Віктора Коптілова під заголовком «Майстер поетичного слова» (число від 7 травня 1970), але на самій Україні про 80-річчя М. К. Зерова не було й згадки.

В. Коптілов зачитував початок одного ліричного шедевра Зерова:

Як ніжна праосінь, ти йдеш моїми снами;  
Мов китиці калин, рожевієш устами,  
Очима темними, мов вереснева ніч,  
Округлістю тьмяних алябастрових пліч  
Ти невідступно скрізь з моїми почуттями...

Він навів дату народження М. Зерова, розповів дещо про юнацькі та університетські роки, але звичайно ні слова не сказав про заслання на Соловки, про дату (13 жовтня 1941) й обставини смерті. Коптілов також промовчав факт, що М. Зеров належав до гурту поетів-неокласиків і очолював цей гурт.

\*

У своїх спогадах я хочу навести деякі біографічні дані.

Микола Костьович Зеров народився в невеликому місті Зінькові (тепер Полтавської області), 26 квітня 1890, в сім'ї вчителя Костя Іраклійовича Зерова. Пізніше батько дістав підвищення і став «інспектором народних училищ», і його перевели до Кролевця, Чернігівської губернії. Батько Миколи був російської орієнтації, але мати була українка — корінна полтавка. У родині переважав вплив матері, і дома розмовляли українською мовою. Сім'я Зерових була велика: п'ять синів — Микола, Дмитро, Кость, Михайло та Юрко, і дві доньки. З п'яťох синів три стали відомими діячами культури та науки: Микола — літературознавець і поет, Дмитро

— видатний ботанік і з 1948 року член Академії наук УРСР, Михайло (псевдонім М. Орест) — поет, перекладач і літературознавець, до того невтомний працівник над спадщиною старшого брата Миколи.

Треба додати, що брат дружини Миколи, Олексій Якович, брав активну участь в українському русі в 1904—05 рр., і тому був позбавлений права на практику приватного повіреного.

У цілому — це була родина свідомих українців.

Початкову освіту Микола здобув у Зіньківській школі, після цього вступив до Охтирської гімназії, з якої в 1903 році перейшов до І Київської гімназії, закінчивши її в 1908 році. У Зіньківській школі Микола вчився в одній класі з Остапом Вишнею, про що останній з гумором згадав у своїй автобіографії: «Повіз мене батько у Зіньків і віддав у міську двокласову школу. Отут мені й повернути було б на „неокласицизм“, бо вчилися ми разом з М. К. Зеровим. Так я не схотів. Самі ж знаєте, неокласиком бути — силу треба терпіння. Читай Горація, Вергілія, Овідія та інших Гомерів. А бути сучасним письменником — значно легше. Нічого собі не читаєш, тільки пишеш. І всі задоволені. Так що наші з М. К. Зеровим стежки розійшлися. Він — на Рим, а я — на Шенгеріївку».

Після закінчення гімназії М. Зеров вступив до Київського університету св. Володимира на класичний відділ історично-філологічного факультету, де вивчав грецьку та латинську мови і літератури. Він був активний у студентському житті і заклав «Кролевецьке земляцтво», що об'єднувало студентів-українців з Чернігівщини. Як керівник земляцтва, він подавав інформації про різні українські справи. Як студент, він був надзвичайно життєрадісної та жвавої вдачі і вже тоді виявляв хист доброго промовця, притягаючи до себе увагу всіх.

Його дипломна праця була студією про Величка і Самовидця, українських козацьких літописців 18 століття.

\*

Миколу Костьовича я знав дуже добре рівно двадцять років, починаючи з осені 1914 року, коли він почав викладати в Златопільській гімназії латинську мову та історію, і кінчаючи весною зловісного 1935 року, коли він був заарештований і сидів у Лук'янівській в'язниці. Перше знайомство відбулося на пікніку в перших днях вересня 1914 року, на мальовничій галявині, оточеній лісом, з приводу початку шкільного року. Про цю подію я вже раніше писав у моєму нарисі: «Златопільські роки в житті М. К. Зерова» (збірник «Безсмертні», 1963). Між іншим один сонет Миколи Костьовича має, замість назви, лише дату, а саме: 28 серпня 1914. Це був час, коли всі гімназійні викладачі були готові приступити до праці першого вересня. Варто навести цей сонет, оскільки він має певне біографічне значення.

З білвих хмар, із шовкових запон  
Дивився місяць на стерню і поле;  
Низами мла стелила довгі поли,  
І сяяв церкви вирізний картон.

Степ розповзавсь без міри й перепон,  
Над ним склонялось небо білочоле;  
Мотались дзвоники — і Гуляйполе  
У діл спускалось, оповите в сон.

Я думав: «Степе! за оцим порогом  
Що на добридень 'ддасть моїм тривогам?  
— Понура пустка? Тіснота гірка?»

Чи буде день — і світа бистрі скалки  
Заграють синім усміхом ставка  
На жовтім дні западистої балки?»

У цьому творі відчувається настрій непевності і сумнівів.

Колись Микола Зеров златинізував містечко Баришівка на «Люкрозу», від латинського «lucrum», тобто «барини», а тепер він опоетизував Златопіль назвою «Гуляйполе», що фігурує в творі.

Віктор Петров (псевдонім В. Домонтович), приятель Миколи Зерова, одвідав Златопіль після революції, на початку 20-их років, і поділився своїми враженнями:

«...Зеров опинився в Златополі, бо він уже не належав собі. У нього не було іншого вибору. Глухе степове містечко, власне велике село на межі Київщини й Херсонщини, забуте людьми й Богом, одрізане від цілого світу. Навіть залізниця обминала це містечко.

«Небо, чорноземлі, степ! Розораний простір, що здається безмежним, де нема нічого, окрім безодні неба, та вузької смуги далекого обрію. Чорноземна пустеля, позначена в своїй порожнечі на обрії горбами скитських курганів.

«...На величезному просторі базарного майдану білий паркан довкола дерев'яної церкви й кілька похилих акацій, що ростуть на цвинтарі. Утоптаний чорний пляц з купами кінського гною, з сміттям і соломою, що їх змітає й жене степовий вітер, з рядами столиків, вбитих у землю, з срібно-сивим, курявою вкритим бур'яном, що кущами росте під парканом церковного цвинтаря. Істеричні кози, ідіотично нахабний містечковий цап.

«...Небруковані вулиці. Масна грязюка. Осіння слота...»

(Віктор Домонтович, «Болотяна Люкроза». Календар-альманах на 1948 рік. Мюнхен).

Віктор Петров дуже влучно змалював це «забуте людьми й Богом» глухе степове містечко, що в ньому Микола Зеров провів рівно три роки. Згодом він «зжився», знайшов приятелів з кола викладачів. Від його усміненого обличчя віяв чар молодости, буяння життєвих сил; і не дивно, восени 1914 року, коли він прибув до Златополя, йому було лише 24 роки. Це була людина жвавої і веселої вдачі, з великим почуттям гумору. Разом з тим він був тонкий естет. Деякі викладачі називали його «arbitrarius elegantiarum», тобто — суддя витонченого смаку. З кола його найближчих приятелів слід згадати історика Антона Андрійовича Пінчука, свідомого українця ще до революції, дрібненьку ростом викладачку французької мови Валерію Арсеніївну (не пригадую прізвища) та викладача німецької мови Леонідова, оригінальну постать атлетичної будови з чорною бородою.

Мавши виняткову пам'ять, Микола Костьович під час т. зв. «великої перерви» деклямував без кінця вірші, і коли він з'являвся на коридорі, його завжди оточував гурт гімназистів. Він мав добру дикцію і надзвичайно милозвучний голос. Захоплювали в ньому широка ерудиція та різносторонність знань. Він прекрасно знав не лише латинську мову та історію, а також літературу і поезію.

Гімназістам дуже імпонувало і те, що він був гарний спортсмен: він добре плавав («на вимашки»), а на льоду був справжній віртуоз. Він мав особливий стиль, т. зв. «гіганти»: широкі розмашисті кроки півколом в обидва боки. В цьому мистецтві він не мав рівних у гімназії.

Я вже згадував, що при гімназії існував гурток «любителів словесности» під керівництвом викладача літератури Бельського. В цьому гуртку Микола Костьович був почесним членом, «honoris causa». Пригадую засідання гуртка, на якому був прочитаний реферат дуже талановитого і начитаного гімназиста Бориса Слодкевича на тему: «Духовный облик Идиота», за твором Достоевського. Микола Костьович надзвичайно високо оцінив цей реферат. Між іншим, цей Слодкевич був і добрий поет. Мій старший брат Павло цікавився творчістю обдарованих гімназистів і написав прихильну рецензію на другий збірник «На пути к искусству», в якому був надрукований вірш Слодкевича.

\*

На початку бурхливого 1917 року Микола Зеров відчув, що починається нова доба в житті України. Він кидається у вир українського культурно-громадського життя в Златополі. Разом з приятелем, викладачем історії, Антоном А. Пінчуком, виступає публічно з лекціями про видатних письменників — Івана Франка, Лесю Українку, Михайла Коцюбинського. Восени він дістає запрошення від 2-ої київської української гімназії на посаду викладача латинської мови. Перед від'їздом Микола Костьович зфотографувався з клясою, «клясним наставником» якої він був. Дуже добре

пригадує один штрих. Я мав помешкання у мого дядька, фотографа Радзивіловського. Оглянувши голу кімнату, в якій розташувалася кляса, він з сумом промовив: «Хоч би одна квіточка!»

З великим смутком проводжала гімназія свого улюбленого вчителя. Багато було зворушливих промов і нарешті старші гімназисти внесли його до вагона на руках...

Але Микола Костьович і пізніше не забував про гімназію. Син Радзивіловського Платон («Поля»), що був один з його найулюбленіших учнів, весь час одержував листи з Києва, в яких Зеров розпитував про життя гімназії і про різні новини. Деякі листи я читав, вони були дуже цікаві, з гумором написані, наприклад: «Вітаю всіх моїх учнів, починаючи з першої парти і кінчаючи Камчаткою!»...

Минуло досить часу, п'ять років, відколи я не бачив Миколу Костьовича. Я став студентом Київського інституту народної освіти (КІНО) і замешкав у старшого брата Павла, і раптом — приємна несподіванка: з Баришівки приїхав Микола Костьович і зайшов до брата. Розмова не було кінця. Він розпитував про все, про долю гімназії, згадував викладачів і колишніх учнів і про різні епізоди златопільського життя. І так приємно було скупатись у хвилях минулого...

\*

З 1918 по 1920 рік Микола Зеров редагував критико-бібліографічний журнал «Книгар» («Літопис українського письменства»), в якому вміщував свої критичні статті, що ними відразу звернув на себе увагу, як тонкий критик з глибоким естетичним чуттям. На той час припадає його знайомство з колом співробітників історичного журналу «Наше минуле», з відомим графіком Ю. Нарбутом, С. Єфремовим, А. Ніковським, В. Модзалевським, шевченкознавцем П. Зайцевим та ін.

Микола Зеров ще з молодих років цікавився античною поезією і перекладав римських поетів. У наслідок цієї праці з'явилася в 1920 році «Антологія римської поезії» із перекладами Вергілія, Овідія, Горация, Катулла та інших античних авторів.

Почалися двадцяті роки, доба буйного пореволюційного ренесансу. Забуяла творчість молоді генерачії письменників та поетів, композиторів та малярів. Творився новий молодий театр під керівництвом талановитого і оригінального режисера Леся Курбаса. Українізувалася опера, виступали з концертами два високомистецькі ансамблі: хорова капеля «Думка» під орудою чудового диригента Нестора Гордовенка та капеля бандуристів.

Але економічні умови життя столиці були дуже важкі, після років холоду та голоду і пореволюційного господарського занепаду. Базари були порожні; не було електрики, не працював водогін, чорнило в хаті замерзло.

У той час, восени 1920 року, приїхав до Києва набирати вчителів директор баришівської новозаснованої гімназії Микола Сімашкевич. Умови були дуже привабливі. Баришівка, замість «пайка», пропонувала вчителям кілька пудів борошна, пшона й сало; замість допотопних каганців, горіли чудові старі газові лампи. Після Києва це був справжній рай. Освальд Бургардт (Юрій Клен) радо погодився на ці умови і через кілька місяців притягнув до Баришівки і Миколу Зерова. О. Бургардт пробув у цьому містечку два роки, а Микола Зеров — три. На зміну Бургардтові приїхав Віктор Петров. Інколи приїздив до Баришівки мій брат Павло, який мав у Баришівці дядька, і читав своїм приятелям нові вірші, про що згадує Бургардт в уривку «Попелу імперій»:

А Филипович у куток наш мирний  
Як заїздив під час різдвяних днів,  
Привозив «золото, ливан і смірну»  
Своїх дзвінких, довершених рядків...

Микола Зеров викладав у баришівській гімназії українську літературу, історію і свою улюблену латину. Бургардт читав у повному обсязі курс всесвітнього письменства, який ніколи не викладався в середніх школах, а також мови німецьку і французьку. Баришівська інтелігенція запросила Миколу Костьовича прочитати у клубі цикл лекцій з української історії, літератури і культури. З приводу цих лекцій дуже гарно написав Ю. Клен у «Спогадах про неоклясиків»: «...Коли я почув першу його лекцію, то зрозумів, де ховається його великий талант. Він поривав за собою всю аудиторію, не тільки селян, але й нас, досвідчених культурників». Пам'ятаю, як після другої лекції, де він читав думу про трьох братів, я зворушено стиснув йому руку, висловлюючи свій захват. Це був справжній чародій і маг, який змушував слухати його. Мова його лилася, не спиняючись, образи квітли, часами вплітався в поважну доповідь жаргт або анекдота...» Поза школою, «у затишку щасливої Люкрази», ці два поети віддавалися власній творчості. Бургардт зробив чимало перекладів з німецької та англійської мов, а Зеров написав багато оригінальних поетичних творів: три олександрини, 23 сонети і 6 сонетоїдів. Ці твори ввійшли пізніше до збірки «Камена».

А тим часом життя в Києві, у зв'язку з новою економічною політикою, почало відроджуватися і «захожі різьбярі» повернулися з Баришівки в лоно столиці: О. Бургардт восени 1922 року, а Микола Зеров — рік пізніше.

Після Баришівки Микола Костьович почав працювати (з 1923 року) в університеті (тоді — ІНО) як професор нової української літератури. Разом з Павлом Филиповичем він вів семінар підвищеного типу з цієї літератури. Крім цього, редагував твори українських письменників і писав до них вступні статті (про Коцюбинського, Свидницького, Щоголе-



ва, М. Черемшину та ін.), виступав на літературних вечорах та диспутах. Цей період життя був найбільш плідний. У видавництві «Слово» він видав 1924 року збірник своїх оригінальних поетичних творів і переклади з римської поезії під назвою «Камена» і того ж самого року з'явився історико-літературний нарис «Нове українське письменство», вип. I. 1926 року вийшов з друку збірник літературно-критичних і полемічних статей під заголовком «До джерел», а пізніше (1929) — книжка «Від Куліша до Винниченка» — нариси з новітнього українського мистецтва.

\*

Мій брат час від часу запрошував до себе коло найближчих друзів і літературних колег. Ці товариські і незимушені вечірки я згадую з великою приємністю, бо в той час і я брав участь у ролі... «завхоза». Хто приходив на ці вечірки? Поперше, «п'ятірне гроно» (М. К. Зеров, М. Т. Рильський, О. Ф. Бургардт, М. О. Драй-Хмара і, звичайно, господар дому), академік С. О. Єфремов, А. Ніковський, шевченкознавець М. М. Новицький, близький до неокласиків Віктор П. Петров, фундатори видавництва «Слово» С. Г. Титаренко та Г. К. Голоскевич, проф. Борис Якубський, відомий фахівець з галузі поегики, і сусіда по квартирі — театрознавець П. І. Рудін. Душею цих вечірок був, як правило, М. Зеров. Красномовний і дотепний, він розсипався каскадою дотепів, анекдотів і цікавих споминів. «Живе срібло» сказав Павло Зайцев про Зерова і додав: «Серед киян я не зустрічав таких».

\*

Микола Зеров був також упорядником двох декляматорів. Перший був виданий 1923 року, типу «хрестоматія-декляматор» (в-во «Слово»), а другий, пізніший, 1928 року, під назвою «Сяйво» (Київ), мав на увазі «впровадження історичної перспективи в добір віршованих зразків». Цей декляматор цікавий як методом добору, так і його впорядкуванням. Автор хотів простежити, який поступ зробила українська мова в різних стадіях розвитку, і навів, як приклад, три переклади того самого оригінального твору: «Вільшаний цар» Гете: 1. «Вільшаний цар», переклад П. Куліша, 2. «Лісовий цар» — Б. Грінченка і 3. «Вільховий король» — Д. Загула.

За жанрами, цей декляматор мав такі розділи: I. Епічні уривки, II. Баяди, III. Лірика, IV. Сатира та гротеск, V. Байки та притчі, VI. Сцени та монологи, VII. Проза.

Я мав щастя придбати свого часу цей чудовий збірник поетичного слова. Під час «великого ісходу», залишаючи назавжди Київ восени 1943 року, я зберіг лише три реліквії, а саме: 1) подаровану мені братом збірку поезій «Земля і вітер», в-во «Слово», 1922; 2) книжечку віршів Степана Бена «Солодкий світ», разом з карткою з Лозоватки; 3) декляматор «Сяйво», що його уклав М. Зеров.

У середині 20-их років, на тлі київського літературного життя, відбулася значна подія — літературний диспут 24 травня 1925, і Микола Зеров був один з головних промовців на тему: «Просвіта чи Європа». Відомо, що між неоклясиком Зеровим і «романтиком вітаїзму» Миколою Хвильовим існувала глибока дружба і спільні мистецькі інтереси та проблеми. У літературній дискусії М. Зеров стояв по боці Хвильового, з орієнтацією на «психологічну Європу», а в диспуті він дуже влучно і тонко, з великою ерудицією обстоював свої літературні позиції. Диспут пройшов дуже успішно. Публіки було по вінця, прибуло багато письменників, студентської молоді та інтелігенції. Після диспуту популярність Миколи Костьовича зросла ще більше. Слід сказати, що він мав багато приятелів і серед інтелігенції, і серед студентства.

Поза колом літературних колег, він був у великій дружбі з професором математики Київського університету, а пізніше академіком — Михайлом Пилиповичем Кравчуком, який також зазнав багато прикростей від радянської влади, двічі був арештований і помер 1942 року в розквіті творчих сил, маючи лише 50 років.

Микола Зеров дуже любив театр як модерний на чолі з Лесем Курбасом, так і реалістично-побутовий, що його зазнавав Микола Садовський 1906 року і в склад якого входили Марія Заньковецька, Іван Мар'яненко, Затиркевич-Карпінська та ін. Особливо він захоплювався, разом з Рильським та П. Филиповичем, грою корифея української сцени, незрівняного актора і чудового режисера Панаса Саксаганського. Крім того, він любив постановки МХАТ-у. Цей театр як правило приїздив улітку до Києва і ставив переважно п'єси Чехова («Вишневий сад», «Три сестри») і Горького («На дні», «Вороги» та ін.).

Наприкінці 20-их років Микола Костьович відвідав Харків в різних справах і познайомився з представниками літературного Харкова. Він був просто зачарований Миколою Кулішем — «він весь світлий!..» Щодо голови ВУСПП-у, Івана Микитенка, то він висловився, що «Микитенко примається дуже пристойно». Високо ставив М. Зеров прозу Ю. Яновського: «Яновський має свою фразу». Під час його перебування в Харкові з'явилася епіграма, що приписується Зерову:

Віншуючи обох Іванів  
Сказати хочеться мені  
Для «диктатури» «вуркаганів»  
Настали «кучеряві дні».

«Диктатура» — п'єса Ів. Микитенка, а «Вуркагани» — прозовий твір його. «Кучеряві дні» — повість І. Кириленка (1928), який був секретарем ВУСПП-у.

Микола Зеров був великий мастак на гостре слово, на епіграму. Він дуже дотепно написав сонетоїд про Барिशівку:

Тут живуть буржуї нареченні,  
Хазяї поважні та круті,  
Гаманці набиті товсті;  
В тих хатинах пироги й печені,  
А під свято — морем! — самогон...  
Героїчний розмір і епічний тон!

Восени 1928 року приїхав до Києва відомий російський письменник (німецького походження) — Борис Пільняк. Це — псевдонім; справжнє прізвище Вогав Борис Андреевич. Він належав до «попутників», разом з Михайлом Зоценком, Всеволодом Івановим та Алексеем Толстим. Останній, переcheкавши п'ять років революції (1918—1923), повернувся до Росії і його прозвали «советський граф». Пільняк завітав до мого брата Павла, який запросив з цього приводу Миколу Зерова та Максима Рильського. Після короткої розмови ціла компанія вирішила поїхати на Печерське, щоб оглянути Лавру і печери. Брат пізніше розповідав, що, перебуваючи в печерах, Пільняк уже накинув канву майбутнього твору.

Цей письменник дуже цікавий як своїми творами, так і життям. Він багато подорожував, в роках 1921—1922 одвідав Німеччину, Англію, Далекий Схід, був 1923 року в Японії, під час великого землетрусу (близько Токіо), в якому загинуло приблизно дев'яносто тисяч людей. Наступного року він був у Києві і виступав з публічними лекціями про Японію і з захопленням розказував про країну «висхідного сонця», про театр «Кабукі», в якому чоловіки виконують жіночі ролі, і т. д. Після 1937 року його ім'я зникло із сторінок преси. У період ежовщини він був заарештований і ймовірно знищений. Помер він 1938 року. Його раніші твори: «Польгй год» (1922), «Повесть о непогашенной луне» (1926; це про смерть Фрунзе, який помер 1925 року в загадкових обставинах), «Волга впадает в Каспийское море» та ін.

\*

Кінчаючи розділ про 20-і роки, я хочу сказати кілька слів про Миколу Зерова, як про людину й про творця. Перше, що в ньому приваблювало і викликало глибоку пошану — це цільність і незламність його натури, вірність своєму мистецькому кредо, чесність з собою до кінця. Він ніколи не хитався, не схиляв голови перед можновладцями, не йшов шляхом тих «поетів і пійток», які, за його власним висловом:

Ловили темний крок літературних мод,  
Сплітали для владик вінки нікчемних од.

Зеров-творець імпував своєю різносторонністю творчого обдарування. В одній особі в нього злилися: тонкий

поет, незрівняний майстер сонета, блискучий перекладач, критик, цікавий історик літератури і вчений літературознавець.

До цього ще слід додати його великий дар промовця і лектора-педагога.

Поряд з універсальністю своїх знань і величезною ерудицією, він був один з кращих знавців нашої мови, перед авторитетом якого схилялися навіть Тичина і Рильський. Перш ніж друкувати свої твори, вони давали їх йому на перегляд. Мова його поезій, перекладів і наукових праць — була вироблена, бездоганна.

Микола Зеров був безперечно центральною і найяскравішою постаттю української літератури 20-их років цього століття.

\*

Початок 30-их років не віщував нічого доброго. В березні 1930 року почався процес «Спілки визволення України» (СВУ), і його жертвою впали 45 кращих представників української культури: академік Сергій Єфремов, літератор і публіцист Андрій Ніковський, письменниця старшої генерації Людмила Старицька-Черняхівська, відомий мовознавець Всеволод Ганцов, автор правописного словника Григорій Голоскевич, письменник Михайло Івченко, голова всеукраїнської православної церкви Володимир Чехівський та інші. Процес відбувався на сцені Харківського оперного театру. Харків'яни іронічно жартували: «Лібретто великої опери СВУ».

Микола Зеров приїхав до Харкова, як свідок на тому трагікомічному видовищі. Допит вів державний прокурор Ахматов, а «промадським» обвинувачем був секретар ЦК КП(б)У Панас Любченко (пізніше — голова ради народних комісарів УРСР). Під час допиту Микола Костьович тримався дуже гідно. На запитання голови суду, чи він знає тих, що сидять на лаві підсудних, відповідь була позитивна. На друге питання, чи він знає про їхню активну контрреволюційну діяльність, відповідь була негативна. На третє питання, що він може сказати про характер їх літературних і наукових праць, Микола Костьович відповів, що він може говорити про праці лише літераторів, але, скажімо, не лікарів, інженерів та інших. А коли його спитали конкретно, що він може сказати про «Історію українського письменства» С. Єфремова, він відповів, що академік Єфремов має заслуги, що він перший зробив систематизацію літератури і перший дав повний та синтетичний огляд українського письменства; але що він (Микола Зеров) не поділяв і не поділяє методи дослідження і періодизацію С. Єфремова. Після допиту було сказано, що Микола Зеров вже вільний і може йти. Микола Костьович повернувся, глянув на лаву підсудних, посміхнувся і помахав на прощання рукою.

Після процесу «СВУ», в 1930—34 роках, коли почався розгром української культури, становище Зерова було хистке

і непевне. Він жив під постійною загрозою арешту, в атмосфері погроз і цькування. Це було не життя, а гра на нервах. З кожного приводу од Зерова і Филиповича вимагали самокритичних заяв і політичних декларацій. Зовсім змінився і зовнішній вигляд Миколи Костьовича, зникла колишня веселість і безжурність; він став блідий і виснажений.

У травні 1933 покінчив самогубством Микола Хвильовий. Микола Костьович дуже переживав втрату близького друга.

А тим часом зловісні хмари все згущалися. У жовтні 1933 року комісія, що переводила чистку в університеті, вказала, що проф. Зеров «не перебудувався». Миськпартком оголосив, що Зеров — «місцевий націоналіст».

Влітку 1934 року ректор університету, який, до речі, симпатизував Зерову, порадив йому написати заяву про бажання залишити працю з особистих мотивів. Осінь приносить утрату за втратою. За порадою ректора Микола Зеров був остаточно звільнений з університету і в зв'язку з тим втратив матеріальну базу, будучи змушений шукати якоїсь праці. Але лихо ніколи не приходить саме. В середині жовтня захворів на шлярятину син Миколи Костьовича, Котик, і на початку листопада помер. З приводу цієї трагічної події нещасний батько написав незвичайної сили сонет, датований 20 листопада 1934:

То був щасливий, десятилітній сон.  
Так повно кров у жилах пульсувала,  
І екстатичних сонць ясні кружала  
Злітали в неба голубий пляфон.

І кожний рік звучав на інший тон,  
На кожнім дні своя печать лежала,  
І доля, бачилось, така тривала,  
Не знатиме кінця і перепон.

Вмить розійшлося чарування щасне:  
Осіній день, тепло і сонце ясне  
Побачили мене сухим стеблом.

Стою німий і жити вже безсилий:  
Вся думка з білим і смутним горбом  
Немилосердно ранньої могили.

Зимою, в середині грудня 1934, у відповідь на вбивство Кірова, були розстріляні Григорій Косинка, Дмитро Фальківський, Олекса Влизько і Кость Буревій.

На початку січня 1935 Микола Костьович переїздить до Москви, «шукати щастя». Він оселяється в дачній місцевості Пушкіно, працює в апараті Кіноуправління, навіязує контакти з російськими видавництвами, перекладає для видавництва «Академія» Горація. А на весні підкотив «чорний

ворон» і привіз Миколу Костьовича до Лук'янівської в'язниці у Києві. Миколу Зерова заарештовано наприкінці квітня, пізніше став жертвою НКВД Павло Филипович (на початку серпня 1935), а найпізніше (4 вересня) Михайло Драй-Хмара.

Пригадую, як старенький батько, Кость Іраклійович, носив передачу для сина Миколи, а я моєму братові Павлові.

Обвинувачення були дикі і безглузді: «Терористично-націоналістична група Зерова» складалася з М. Зерова, П. Филиповича, Ананія Лебеда, М. Драй-Хмари, Марка Вороного (М. Антіоха) й одного історика... Обвинувачували їх за параграфами 6, 8 і 11 54 статті кримінального кодексу УРСР, тобто у шпигунстві (п. 6), в тероризмі (п. 3) і в приналежності до антирадянської підпільної організації (п. 11). Слідство «встановило», що М. Зеров, «як провідник, розробив докладний план терористичної акції, з точним визначенням місця, часу і об'єктів терору»...

Як міг Микола Зеров, така мирна і лагідна людина, поет-неоклясик, очолити «терористично-націоналістичну групу»?

Треба сказати, що після смерти єдиного сина Микола Зеров зробився цілком байдужий до життя і до всього, і знаючи, що це все наклеп і брехня, підписував у слідчого всі обвинувачення, навіть не читаючи їх.

Вирок був такий: Зерову, Филиповичеві і Лебедю — розстріл з заміною на десять років таборів, М. Вороному й історикові — по вісім років таборів, а справу Драй-Хмари окремо виділили. Його несприятливо судила «трійка», заславши на Колиму.

\*

Микола Зеров прибув на Соловки ймовірно на весні 1936 року. На той час перебував на Соловках цвіт української інтелігенції, кращі представники української культури. Досить згадати такі імена: режисер театру «Березіль» Лесь Курбас, драматург Микола Куліш, два поети-неоклясики Микола Зеров і Павло Филипович, хворий на сухоти поет Євген Плужник, колишній ректор Київського університету Семен Семко, академік-історик Матвій Яворський, також академік-історик Михайло Слабченко, історик Йосип Гермайзе, літературознавець Ананій Лебідь, професор української мови Іван Шаля, ботанік Олександр Яната, поет і прозаїк Олекса Слісаренко, письменник Клим Поліщук, письменник Мирослав Ірчан, письменник і критик Антін Крушельницький, академік Степан Рудницький, літературознавець Євген Шаблювський, поети Марко Вороний (Антіох) і Гео Шкурупій. З того списку повернувся з Соловків, здається, тільки Євген Шаблювський.

Моторошно, як пригадати, що три поети (Г. Шкурупій, П. Филипович і О. Слісаренко) померли у тому самому місяці, в листопаді 1937 року, а останні два (П. Филипович і О. Слісаренко) — того самого дня — 3 листопада. Цей збіг обста-

вин, безперечно, не випадковий! Мій приятель, також колишній радянський політичний в'язень, оповідав, що в жахливі часи «ежовщини», в 1937—38 рр., в'язнів «десятькували».

Радянська влада і преса обережно ховає свої таємниці в сейфах МГБ. Це — табу. Що ми знаємо про життя тих нещасних засланих, про дні і ночі, сповнені розпуки і відчаю? Де спочили вічним сном кращі сини українського народу, чи на Соловках, чи на Колімі, чи в пісках Казахстану?

На еміграції опубліковано також небагато спогадів про тих знедолених людей. Один цікавий спогад подав колишній солдовчанин Микола Тайга під заголовком «Як умер на Соловках поет Плужник», («Україна і світ», Ганновер, 1950, ч. 2). Семен Підгайний, після повороту з Соловків, написав досить скупі спогади під назвою «Українська інтелігенція на Соловках» (1947, в-во «Прометей»). Підгайний згадує про Павла Филиповича, що «складалось враження, що тюрма і Соловки ні на кого не вплинули так, як на Филиповича. Виглядав змученим, розбитим і розгубленим, як ніхто з його товаришів. Завжди був похмурий і самотній...»

Щодо Зерова Підгайний зауважив, що ніби Зеров був «у своєму „професорському“ капелюсі, з незмінним пенсне». Микола Зеров носив пенсне лише в молодому віці, а пізніше носив не пенсне, а звичайні окуляри.

Багато цікавіші і живіші спогади іншого солдовчанина, Якова Мороза. Він закінчив у другій половині 20-их років Харківський університет, був аспірантом при кафедрі української літератури і як «націоналіст» та «ворог народу» дістав п'ять років таборів і опинився на Соловках на початку 1935 року. Після цього, в 1937 році він був звільнений, під час війни виїхав до Німеччини, а пізніше, в 1950 році до Америки і жив весь час у Міннеаполісі. Я дуже добре знав цього Мороза і приятелював з ним. На жаль, він не опублікував своїх спогадів, передчасна смерть скосила його життя. Але в розмовах з Морозом я занотував деякі місця, що стосуються життя найвидатніших солдовчан, зокрема про П. Филиповича, М. Зерова і Леся Курбаса.

Спершу про Филиповича. Він не був у «Кремлі», а на «дальніх командировках». «Кремль» — це стара фортеця, будова на зразок московського Кремлю, 4-кутний комплекс. «Дальні командировки» — так називалися на Соловках маленькі центри ув'язнення, розсіяні і на маленьких островах. Пізніше, восени 1937 року, брат Павло був привезений до Кремлю; ідальня — «трапезна», з часів монахів, була забита нарами. Мороз згадував, що П. Филипович «був у бушлаті, розстебнений, недобре поголений, не виглядав на „доходячого“ і фізично почувався досить добре». В розмові наодинці Мороз дивувався, що брат розповідав про все цілком одверто і сміливо. Коли зважити, що він восени «фізично виглядав досить добре» і вже 4 листопада помер, то єдине припущення, що він помер не своєю смертю.

Курбас, як і Зеров, не «якшався» з усіма. Білий, як сніг, морально вбитий чоловік. Він почав організувати театральну групу. Перед спектаклем Курбас читав лекції, як триматися на сцені тощо. Приходили дівчата і з-поза Кремлю. У Курбаса було більше відчуття реальності, ніж у Зерова.

Яків Мороз найбільше розповідав про Зерова. Дуже любив Мороз Блока, зокрема поему «Скифы», але не знав одного місця з цієї поеми, а саме про «ваших Пестумов»... Він рився у різних словниках, але нічого не допомагало і вирішив запитати про це Зерова. Микола Костьович відразу точно відповів, що «Пестум» — це була грецька колонія на півдні Італії, яка славилася своїми трояндовими садами. Ужитий Блоком вираз — це символ земного раю. Феноменальна пам'ять М. Зерова не зраджувала його і на Соловках. Мороз пригадає деякі вірші Блока, які Зеров декламував на Соловках.

Пурга, вітер, сніг і напівроздягнутий професор у «пальтишку» на риб'ячому хустрі, не застебнутий. Чи це не трагічний образ поета на тлі Соловецького поля, який декламує вірш про «вьюгу», що «запела о нашей судьбе»?

Зеров міг одержати «бушлат», але він відмовився від нього, тому що не хотів носити стандартного арештантського одягу. Тому ходив у своєму блаженському осінньому пальтишку і в старенькому капелюсі. Від недоїдання і застуди він мав по всьому тілі чиряки. Його лікувала лікарка Крушельницька. Вона брала кров Зерова, робила якісь сироватки і потім тими сироватками робила впорскування.

Зеров про життя на Соловках ніколи не говорив. У таборі він жив з двома хлопцями, вчив їх латинської мови і старався підготувати їх до середньої школи. Була і читальня, де були газети і журнали «Звезда» і «Новый мир». На Соловках Микола Костьович перекладав Вергілія, а також зробив три переклади з Пушкіна: «Поете, не зважай на лестощі народу» (1936), «Ехо, німфа безсонна, блукала по луках Пеней» (1937); До Овідія (уривок) «Овідій, я живу край берегів смутних» (1937). Крім цього, він зробив переклад «Пісні про Гайявату» Лонгфелло. Цей переклад загинув.

Як Зеров, так і Филитович працювали на городах і на сільсько-господарських роботах — на сіножаті. Порядок дня був такий: о 2 годині видавали хліб, обід починався о 3 годині. Раз на тиждень привозили сухий пайок.

Жаргон: «большая горбушка» (1 кг хліба), «маленькая горбушка» (800 гр хліба), «птюшка» (100 гр). Хто не працював або не виконував норми понад 40%, тому давали черпак баланди-каші і юшку з риб'ячих кісток. «Отказчиками» звали тих, хто не виходив на роботу. «Белая лошадь» везла підводу чи санки з «ворогом народу». Коли «белая лошадь» приїжджала порожняком, то треба було когось забрати. Вона виконувала функцію «чорного ворона».

Яків Мороз розповідав також про природні умови Соловків. Головний острів, на Білому морі, був 60 кілометрів



завдовшки і 40 кілометрів завширшки, на відстані 65 кілометрів від материка. Але було ще п'ять інших островів, наприклад, «Малые Зайчики», де виловлювали водорості з метою здобування йоду. Це була важка і небезпечна робота. На цих островах Мороз зустрів Полоза, колишнього наркома фінансів. Літо на Соловках було чудове, особливо в тиху погоду, просто рай. Камера, що в ній сидів Мороз, була на третьому поверсі, видно було море, і море в тиху погоду стояло, як скло. Берези покручені, побиті вітром, ґрунт — каменистий. Зимою морозу великого не було, завдяки Гольфштрему, але холоди і вітри були...

\*

Сумно і боляче, коли згадати, що такі обдаровані люди, люди європейської культури, цвіт української нації, як М. Зеров, П. Филипович, Лесь Курбас, М. Куліш, Є. Плужник та інші, мусіли поневірятися, як каторжники, і померати ще в розквіті творчих сил.

Десь на далекій непривітній півночі загубилася могила поета, що в душі плекав «сон далекої Еллади» і своїм блискучим талантом осяяв добу нашого пореволюційного відродження. А скільки інших невідомих могил, жертв терору, творців рідної культури, розкидано по неосяжних просторах тої зловісної півночі та «неісходимого Сибіру?» Але живого духа не вбити! Михайло Драй-Хмара віз з собою у мішку на Колиму книжки про Данте, сподіваючися написати на засланні працю про великого фльорентійця. Микола Зеров на Соловках, в умовах напівголодного існування і виснаження, продовжував перекладати «Енеїду» Вергілія. Чи не є це символом безсмертя нації, символом невмирущости її творчого духа?

## Серед снігів

Полемічний есей п. н. «Серед снігів», що його тут публікуємо, поширюється на рідних землях як один з документів захальвної літератури. Його авторство приписують українському історикові Валентині Морозові. Російськомовна «Хроніка поточних подій», ч. 14 від 30 червня 1970, серед інших писань В. Мороза згадує також «Серед снігів».

Як відомо, Мороз був арештований уперше восени 1965 року, під час тодішніх масових арештів української інтелігенції. У січні 1966 року його засудили на п'ять років ув'язнення, по чотирьох роках звільнили, але 1 червня 1970 арештували вдруге і в листопаді того ж року засудили на дев'ять років в'язниці.

«Серед снігів» віддзеркалює широку дискусію, яка ведеться сьогодні в колах українських патріотів на рідних землях про зміст, характер і тактику самооборони нашого народу проти тиску русифікації та грубого топтання природних прав українців бути господарями на своїй рідній землі. Безпосередньою спонукуючою для написання цього есею стала, як видно з його змісту, заява Івана Дзюби на засіданні президії правління Спілки письменників України в Києві 26 грудня 1969, яка була надрукована у газеті «Літературна Україна» від 6 січня 1970. Текст Дзюбиної заяви був передрукований у січневому числі нашого журналу за 1970 рік. Як відомо, свою заяву Іван Дзюба написав з приводу поширення на Заході його праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?».

Правопис оригіналу збережений.

Передруки дозволені за поданням джерела.

Редакція

Березень 1953 року. Москва.

Спресовані гурми ридаючих людей, тиснява... Всі пруться до гробу померлого Вождя. Десятки задушених, за-топтаних під ноги...

Не один іноземець, випадковий свідок «всенародного горя», подумав: мабуть, років сто треба, щоб вивітрився цей фанатизм. Але чекати довелося не довго. Через три роки Вождя (мертвого!) прив'язали до ганебного стовпа і оголо-сили злочинцем. І... ніхто не гавкнув. Звичайно, обурюва-

лися, але на печі... Ніхто не самоспалився, ніхто не відрубав собі навіть мізинного пальця. А де ж фанатики — ті, що недавно пхалися до священного пробу? А їх, виявляється, не було. Були сонні шкапи, які й не помітили, що їх завернули і женуть в інший бік. Фанатизм виявився *налоскотаним*. Фалшиві алмази від справжніх тепер відрізняють легко. Вирізнити справжні емоції від *налоскотаних* — важче. Налоскотавши себе, можна викликати не тільки штучний сміх. Так само викликають штучний трагізм, фанатизм. Найбільша таємниця сталінської доби полягала в тому, що, незважаючи на «потрясаючі клятви» у «відданості», «вірності», «готовості», вона не мала нічого крім нігіліста — людини, яка не вірила ні в що. Тобто шкапи думали, що вони дійсно віддані, «вірні», «готові». Вони переконали себе в цьому (найлегше переконати себе). Але все це було *налоскотане*.

Не можна без кінця випускати грошові знаки — бо знеціняться. Не можна без кінця напихати в людську голову слова — бо наслідком буде та ж сама девальвація. Девальвація слова — основна моральна проблема, яку залишила по собі сталінська доба. Епітети вищого і найвищого ступенів, знаки оклику, заклики, виклики — усе це досягло такої концентрації, що зникли будь-які реальні критерії. Величезна, до краю надута повітряна куля, обписана крикливими лозунгами, відірвалась від землі і попливла. І сам вождь вже не відав, де він опиниться і які вітри керують ним.

Ніхто не вірив ні в яку реальність — ні в реальність зобов'язань, взятих колгоспним бригадиром, ні в реальність оцінки, даної критиком свіжонадрукованій поемі. Витворилося два світи — остаточно диференційовані один від одного. Перший складався з буднів, де люди надихались не то, що без героїзму, але й без елементарної порядности. І був ще другий — світ кіно, книжок, де молодогвардійці співали арії перед шахтою, у яку їх мали скинути через п'ять хвилин. Молодогвардійці, — як і все інше, що потрапило в цей надутий, нереальний світ — мусіли також стати нереальними.

Ніхто цього свогос не кавав, проте увесь час закрадалися сумніви: а чи справді існували молодогвардійці з їх подвигами? Чи це, може, така сама «липа», як цифра урожайності в колгоспі, як відсоток успішності в школі, як кількість прочитаних лекцій у товаристві «Знання». «Акулов не бивает» — ця лопіка надто тверезого малока з книжки Чуковського стала негласним кредо. Міщанин дуже любив смакувати сенсації, що Олег Кошовий (ви чули!) зовсім не вбитий, а живе в Західній Німеччині, і що взагалі все це «брехня».

Девальвація слова потягла за собою жахливу девальвацію всіх понять. До розряду вигаданих потрапили мета, ідеал, героїзм, подвиг. Міцно відгороджений своїм нігілізмом від усього духовного, «трудящий» викинув за борт усе. Про Тичину знали тільки, що він «пише вірші, та все пірші». Що можна було сказати про геніальність Тичини в умовах,

коли саме поняття геніальності ніхто вже в серйоз не сприймав, коли геніальність асоціювалась з Дем'яном Бедним, коли її чіпляли до штанив кожного комісара.

Для України трагедія стала подвійною — як для всіх «націоналів» Радянського Союзу. Бо такі поняття, як нація, патріотизм, рідна мова, Вітчизна, теж потрапили до реєстру «вигаданих», «книжних» речей. Людина, яка не вірила ні в що, мусила збайдужіти і до України.

І от на це холодне згарище, де вже навіть попіл давно розвіявся за вітром, прийшли шестидесятники — «Симоненкове покоління». Не все було вартісним і глибоким у їх перших творах. І все ж прихід їх був — епохою. Бо вони повернули втрачену вагомість словам і поняттям, заставили людей знову повірити у реальність духовного світу. Це був справжній подвиг: в атмосфері тотального зневір'я у щось повірити. І запалити вірою інших.

«І нічого іншого люди так не ждуть, як живого прикладу героїчної громадської поведінки. Людям потрібен цей приклад не тому, що без нього не можуть скласти уявлення про істинне громадське діяння, а тому, що їм потрібна певність, що і сьогодні таке героїчне діяння можливе, і сьогодні воно не безплідне».

Ці слова Дзюби про значення Симоненка є фактично оцінкою ролі шестидесятників в цілому. Кожна епоха мала таких будителів, що відроджували слова і поняття після девальвації, надавали їм знову живого змісту. Моральне омертвіння спричинялося не лише «культами» на зразок сталінського. Воно наступає періодично в міру того, як духовність старіє, вичерпує себе і вкривається зроговілим панцером. Так було з пізнім Римом, у якому сума старих моральних приписів, оперта на релігії Венери і Юпітера, перестала бути зобов'язуючою, зробилася формальною, у якому не було вже Муція Сцеволи, що спокійно поклав руку на вогонь.

Рим оновили християни. Що ж дало силу неписьменному християнинові з його наївними проповідями перемогти римського філософа, обтяженого вантажем грецької і догредцької мудрості? Може християнський проповідник знав щось таке, чого не знав римський філософ? Ні, справа не в цьому. Філософ знав більше, ніж християнський проповідник. І взагалі: суттєва різниця не в тім, що один знає, а другий не знає. Суть — у прадусі емоційності, з якою людина ставиться до тієї чи іншої істини. Один просто знає це. Другий живе цим. Для одного дана істина є просто інформацією, знанням. Для другого — *откровение*, без якого життя втрачає сенс. Істина, розігріта в душі до певного «градуса», стає цінністю. Знання переростає у віру. І тільки тоді людина починає жити. Леся Українка називала цей стан ОДЕРЖИМІСТЮ.

ОДЕРЖИМІСТЬ — це не художність. І не науковість. І навіть не публіцистичність. Одержимість — це зовсім окрема субстанція, необхідний поряд з іншими компонент для

повноцінного духовного життя. Можна мати чудові руди — але вони ніколи не перетворяться у сплав, не оживуть без необхідної температури в печі. Можна мати великі духовні скарби — але їх просто не помітять, доки не візьметься за них *одержима* людина і не розтопить їх в горнилі своєї одержимості. Фінський загал не знав, чим він володіє, доки Леннрот не зібрав епос «Калевала» і не показав усім, що це таке. Був Тичина і були його геніальні вірші — але з таким скарбом у руках, він не мав сили зробити Українцями навіть найближчих, виховати їх так, щоб вони розмовляли українською мовою. Чого ж забракло? На холодній волі, присипаній сибірськими снігами, не було вже жодної іскри одержимості — жодної з тих, що розліталися колись золотими водоспадами і розпалили пожежу українського відродження двадцятих років. А Симоненко чи Вінграновський одним доторком пробуджували в людях заснулу українську душу, робили їх живими.

Це й була місяць шестидесятників: принести в замерзлу українську дійсність іскру одержимості. Без неї не мав сили навіть Шевченко. Його читали і не помічали...

Маленький гурт людей у Києві розбрикував іскри на цілу УКРАЇНУ і де вони падали — відразу танув довголітній лід байдужості і нігілізму. Кожне слово їх палахкотіло одержимістю, фанатичною ненавистю до холодних і слизьких, фанатичним бажанням прискорити кінець льодовиковому періодові на Україні.

Ви — крикуни пихаті й тлусті,  
Хабарники, набиті лоем,  
Що кланяєтесь лангусці  
І ходите на збори строем.  
Ви пузаті, ченці без віри,  
Ви спекулянти слизькохвості,  
Ви барабани товстошкірі  
Напнуті на ідейні кості.

І головне — лавіну нічим було спинити. Усе, що виставляли проти цих людей, будувалося з льоду, — а лід ментально танув від їхніх іскор. Найбільшим сюрпризом минулого десятиріччя було те, що арешти 65-го року не загальмували, а прискорили сучасне українське відродження. Ера Великого страху минула. Арешти не злякали, а викликали грандіозне зацікавлення — не тільки на Україні, але й у цілому світі. Репресувати декого в сучасних умовах означало створити йому ореол, зробити мучеником (незалежно від того, мучиться людина чи ні).

Це був прорахунок... і помилку негайно кинулись виправляти. Випустили із в'язниці Івана Світличного — хоч і вважали його «головним». Тактику змінювали на ходу. Не вдалось залякати? — значить, треба скомпromетувати і розчарувати. Першим досягненням в цьому напрямі

була стаття І. Драча в «Літературній Україні».\* Потрібно було, щоб Драч публічно почистив чоботи Полторацькому. Це міг зробити будь-хто, кандидатів не бракувало, але хотіли, щоб саме Драч або хтось з його кола. *Потрібно було вбити легенду про шестидесятників* — якісно нових людей, показати, що нічого нового в них нема, що Драч може писати такі самі пасквілі про «націоналістів», як і Тарас Мигаль. Потрібно було вбити віру, окриленість, загасити іскру одержимості і повернути людей знову у стан жовчного нігілізму. Потрібно було забрати в людей приклад, що їх зігривав, перекопати, що їхній бог — це зовсім не бог, а бутафорія. Іван Дзюба оголосив бойкот Драчеві після цієї статті в «Літературній Україні». *Одержимий* не міг зробити інакше.

І тепер я згадую цей факт, читаючи заяву Дзюби у тій самій «Літературній Україні»,\*\* багато в чому подібну до статті Драча. Ті ж самі лайки, начерпані з лексикону полторацьких («провокаційна маячня», «політиканське суєслов'я»), така сама анафема «націоналістам»... Сумніву нема: слизькохвості можуть поздоровити себе з новим успіхом.

Читав я аргументи, викладені Дзюбою, слухав також захисників його заяви. Слухав і дивувався: яке це все дрібне і не суттєве... Серед причин, наведених захисниками заяви, висувуються й такі: якби Дзюба не написав заяви — зняти б з друку його переклад, що має ось-ось вийти. Виключення його із Спілки автоматично потягло б за собою втрату роботи. Ну, що ж, коли це серйозні причини — в такому разі необхідно відмовитись від будь-яких планів. Кожний крок, кожний новий твір, де є хоч які-небудь відхилення від канонів бідного Дем'яна, автоматично тягне за собою більші чи менші неприємності. І хто хоче уникнути їх — мусить взагалі скласти руки і нічого не робити.

Основний гріх, який приписують захисники Дзюбиної заяви нам, її противникам, — це *донкіхотство*, відсутність реалізму. Ну що ж, тут нема навіть необхідності відповідати власними аргументами. Можна взяти їх з Дзюбиної промови, виголошеної у 1965 році, коли він ще був іншої думки про донкіхотів і про «реалістів»:

«В той час, як вони були великодушними реалістами, добре знали, що можна і чого не можна, яке діло випрашне, а яке пропрашне, — в цей час, в їхню добу торгашеської тверезості Василь Симоненко був безнадійним донкіхотом, кажучи словами Лесі Українки, відмовлявся визнавати т. зв. «історичну прірву» за прірву реальну і вимагав зовсім неможливого: „Хай мовчать Америки й Росії, коли я з тобою го-

\* Надрукована в 57 числі, від 22 липня 1966 п. н. «О, будь-те прокляті ви ще раз! Відповідь панові Кравціву і Ко». — Ред.

\*\* Надрукована повністю в тексті звітлення «У президії СПУ», що було вміщене в «Літературній Україні» ч. 1, від 6 січня 1970 року. Передрукована в «Сучасності», ч. 1 (109), січень 1970, стор. 79—80. — Ред.

ворю», — а з ким він говорив — звісно, і все; ой, як неможливе і як безнадійне це з точки зору вченого і премудрого поросяти».

«З точки зору вченого і премудрого поросяти» найбільшим божевіллям був виступ Дзюби у кінотеатрі 4-го вересня 1965 р. Це був апогей донкіховства: у розпалі арештів виступати з протестами. «Торганшеська тверезість» диктувала інше: сиди, мовчи і радуйся, що не перехапали всіх. Але «безнадійно-донкіхотський» Дзюба і на цьому не заспокоївся. Він ще пустив у світ свою книгу... і от виявилось, що це донкіхотство дало більше користі, ніж «реалізм» усіх премудрих поросят, разом взятих. Яюсь так виходить, що найкраще ростуть квіти, посіяні на морозі. Найменше простуджуються ті, що не зважають на погоду, що самі для себе є погодою. Парадокс тут чисто зовнішній. «Реаліст» і одержимий репрезентують собою не логіку і нелогічність. Вони просто є репрезентантами *двох типів логіки*. «Реаліст» послуговується кущою, приземленою логікою *сьогоднішнього дня*. Але в тім то й річ, що майбутнє будується за іншою логікою — *логікою завтрішнього дня*. І віднайти її може тільки одержимий. Усі відкриття, усі винаходи, все нове — справа рук донкіхотів. Не завжди одержимі намагаються стежку в майбутнє — часом збиваються на манівці. Але з обережністю «премудрих поросят» взагалі не зрушиш з місця. Не всі квіти, посіяні на морозі, ростуть. Більшість гине. Але іншого виходу нема. Для нації, що сотні років живе в льодовиковому періоді, в умовах постійної зими, це єдиний вихід: «буду сіять квітки на морозі». Та й сама Україна — це квітка, що вироста серед снігів. Україна — це квітка — ломикамінь. Українська живучість — це алогізм, ірреальність, парадокс, якщо користуватись логікою «реалістів» — так само, як і цвітіння білоти (едельвайс) на крижаних вершинах. Україна живе завдяки іншій логіці — логіці одержимості. Тільки одержимий міг бути українцем в умовах Києва чи Харкова у 19-му столітті, коли Україна вважалась неіснуючою, похованою. Тільки одержимий може бути українцем у цьому ж Харкові тепер, коли «премудрі поросята» переконані, що всі нації незабаром зіллються в одну і що України в наступній семиріччі вже не буде. «Реалісти» на Україні ніколи не були українцями — вони немилуче ставали малоросами. Біймося, як вогню «реаліста», коли хочемо бути українцями! З точки зору «реалістів» українська справа завжди була безнадійною. Тому й робили її завжди ті, що сказали собі: «без надії сподіватись», ті, що не злякались «безнадійної» реальності і вперто йшли за своєю мрією, «так, як Ізраїль йшов за стовпом огняним».

Для нас вже стало традиційним нарікати на свою слабкість. Насправді ж Україна показала унікальний приклад сили. Інші народи в наших умовах давно зникли, стали

Провансом.<sup>1</sup> А ми — витримали! Яка ще заборонена мова дала таку багату літературу? Твердість українського характеру мусить бути справді не абиякою, коли й Росіяни, і Польки сказали незалежно одні від одних те саме: «Упряма как хохол» і «Uparty jak rusin».<sup>2</sup> Це й є основою дивовижної української твердості знаходити силу і надію в собі, бути незалежним від зовнішніх джерел сили і надії. Заповідь Григорія Сковороди — «шукай все в собі!» — знову й знову оживає в українцеві. Єговість запитав Левка Лук'яненко у мордовському таборі: «А ти впевнений, що твоя Україна вічна?» Той відповів: «Ні, не впевнений, бо в таких речах ніхто не може мати певності». Єговіст зареготався і зробив висновок: «То ти навіть не знаєш, за що борешся. От я знаю, що ми, свідки Єгови, здобудемо вічне життя. А що ти знаєш?». І тоді Лук'яненко сказав: *«коли б я був єдиним українцем на світі — я й тоді боровся б за Україну»*. Вже кілька сторіч українська живучість тримається саме на цій логіці. Українців, які б не любили Україну — мізерна кількість. Українців, які хотіли б зникнення України з лиця землі — ще менше. Люди русифікуються не тому, що не люблять України або не хочуть її. Люди русифікуються тому, що їм не вистачає сили повірити в Україну, зберегти віру в гидотній атмосфері Харкова чи Одеси, де «убрання в мову, як в одягу — не ганьба, не жах, а норма». Їм треба — прикладу. «І нічого іншого люди так не ждуть, як живого прикладу...»

Не всі відкрили щось нове для себе у книзі Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». І все ж книга ця стала для всіх відкриттям. Що з русифікацією треба боротись — це знали. Але цього було не досить. Треба було ще побачити реальну людину, яка реально бореться проти русифікації. Потрібна була іскра, щоб запалити в людині давно готове багаття. Якраз у цьому сенс Дзюби та інших шестидесятників — у тій іскрі одержимості, яку вони принесли в заморожену українську дійсність. Саме тут потрібно шукати відповіді на питання, чому навіть деякі порівняно невеликі факти і події 60-их років збудили таке велике зацікавлення і викликали такий гучний резонанс. Люди шукали у книзі Дзюби не аргументів — вони шукали там віру, заряд одержимості. Зовні виглядає так, ніби людину спочатку переконують, а потім вона починає вірити. Насправді ж це буває навпаки: спочатку людина спалахує, заражається вірою — і тільки потім підбираються аргументи для готового переконання. Аби повірити — аргументи знайдуться. Часом найвні — але то вже не грає ролі.

<sup>1</sup> Цікаво, що Луначарський називав Прованс «Французькою Україною», бажаючи підкреслити однакові умови, що випали на долю обох народів. Україна в цих умовах вижила, Прованс перестав існувати як нація, опустився до рівня французької провінції. — (Прим. автора).

<sup>2</sup> «Впертий як русин» (тобто українець). — (Прим. автора).



Огляньмося навкруг: чи багато у зрусифікованому, потрошеному Києві свідомих Українців? Збільшувати їх коло — це і є реально боротись з русифікацією. Без цього наша праця втрачає сенс. І от стоїть перед нами зрусифікований, зруйнований Українець, людина без власного «Я». Чим пробудити в ньому приспану українську душу? Аргументами? Не було ще випадку, щоб апостол навернув будь-кого в свою віру аргументами. І реторика, і красномовство тут безсилі. Християнські апостоли не мали ні того, ні другого.

«Обмежені, вузькі, неосвічені, без будь-якого досвіду у справі пропаганди, учні Ісуса були у повному розумінні слова маленькими людьми». «Мова авторів Нового Завіту бідна до такої міри, що у кожного є свій власний маленький запас слів», — пише про них Ренан (Е. Ренан: «Апостоли»).

І ці темні люди без досвіду за короткий час зробили Римську Імперію християнською. Апостоли! Апостоли потрібні сучасній Україні, а не ситі пристосуванці — «реалісти» з їх аргументами! Ні один духовний переворот не відбувся без апостолів. Сучасне українське відродження також не можливе без них.

Сенс таких постатей як Дзюба — в апостольському горінні. Без цього вони щезають, перетворюються в ніщо. Для таких охолонуті — значить умерти. Біймося втратити святе полум'я одержимості! Бо тоді залишаться аргументи, будуть множитись товсті монографії, але все це нікого не пробудить. Холодний скептик з його реторикою нікого не запалив і не запалить. Найкраще про це сказав сам Дзюба у 1965 році: «Бувають епохи, коли вирішальні битви проводяться на площині соціальної моралі, громадянської поведінки, коли навіть елементарна людська гідність, опираючись брутальному тискові, може стати важкою бунтівничою, революційною силою. До таких епох, на мою думку, належить і наша епоха (...). Ось чому, може, ніщо інше не має зараз такого значення, як висота громадянської поведінки».

Так, позиція тепер важить більше, ніж слово. Словом не вірять — вони жахливо здевальувалися. Слово необхідно підкріпити позицією. Живемо в епоху, коли і Сверстюк і Шамота говорять однакові слова про Шевченка: обоє називають його геніальним. Різниця між ними, отже, визначається не словом, а позицією.

Одному доцентові довелося колись бути на нараді, де виступав Дзюба. «Ну й як?!» — запитали його. — «Та... хотів чоловік похизуватися», — відповів доцент. Куций реаліст ніколи не збагне, що таке позиція. І щиро прийматиме її або за театральну позу, або, у кращому випадку, за наївне донкіхотство. Тепер захисники Дзюбиної заяви кажуть нам: «Досить театральних поз. Треба працювати». І доводять, як то важливо, щоб Дзюба був у Спільці, щоб там було багато таких, як Дзюба, і що взагалі треба здобувати «становища». Тільки вони втрачати порох даремно. Ніхто не думає заперечувати сказаного ними. Звичайно, дуже хочемо, щоб у Спільці

взяли гору такі, як Дзюба. І не лише у Спілці. Смішно було б заперечувати також необхідність методичної буденної роботи. Так, одержимість не замінить ні таланту, ні працьовитості — але цього ніхто й не стверджує. Протиставляти одержимість буденній роботі — те саме, що протиставляти сірники дровам. Одержимість не є заміником ні таланту, ні працьовитості — але без неї і те, і друге лежатимуть мертвою брилою. Таланти є завжди і скрізь — чому ж тоді бувають епохи розквіту і епохи сірости? Одержимість — це не екстремізм і не вибуховість. Вибуховими бувають частіше не а л о с к о т а н і емоції. Полум'я одержимості горить рівно і спокійно. Самоспалюватись не обов'язково. Мені, наприклад, більше імпонує філософія Швейка, який казав: не той добрий вояк, що вмирає за вітчизну, а той, що заставляє ворога вмирати за вітчизну. Так що закиди в донкіхотстві і не практичності адресовані не туди. Ми не проти роботи — в тому числі найбруднішої. Хтось мусить говорити ідіотські офіційні промови, щоб мати можливість зробити добру справу, використовуючи своє становище. Хтось мусить писати нікчемні ювілейні вірші — щоб утриватись на посаді задля цієї ж мети. Але чи мусить це бути Дзюба? Не тільки не мусить, але й не має права. Причин для цього є принаймні три.

Перша, людей, які хотіли б трохи любити Україну і мати трохи комфорту, ніколи не бракувало. Павличка ніколи не доводилося спеціально культивувати — він завжди виростає сам. Ніхто не каже, що Павличко не любить Україну. Павличко щиро любить Україну і хоче зробити для неї якнайбільше — тільки при умові, що для цього не доведеться жертвувати комфортом. Він чує, що це слабина, його мучить совість, але він чудово вміє цьому зарадити. Павличко переконав себе, що він теж великомученик, що його переслідують, дивляться на нього скося і т. п. Взагалі: чим більше людина боїться, тим більше вважає себе великомучеником. І це правда — бо найтяжче мучиться той, хто найбільше боїться. Ну, звичайно, Павличко нізащо не признається навіть собі, що причиною його поведінки є ординарний прозаїчний страх. Ні, він вигидає собі цілу теорію. Він, бачите, свідомо бере на себе таку невдячну, не героїчну роль — аби тільки послужити справі. Нового тут нічого нема. Так буває завжди: чим дрібніший стимул керує людиною — тим величніші і романтичніші причини вона вигидає.

Знаємо, що Павличко відповість на це скептичною усмішкою. Але знаємо також, що джерело цього скепсису — страх і втома. Найкраще про таких сказав колись Дзюба — про людей, що закриваються «мелодраматизованим скепсисом, в який залюбки і „вишукано” тікають від важкого громадянського обов'язку, тікають з лінощів, тікають з страху, і по сліпоті; жалюгідним скепсисом мудруючого раба, який хоче сам себе обдурити і вдає, будімо так захоплений грою в парадокси, що й не помічає ярма на шії». Так буває завжди: спочатку людина втомлюється стоячи на позиції,

а потім вже підводить «теоретичну базу»: кому це, мовляв, потрібно, зовсім це не позиція, а театральна поза, і взагалі пора кінчати з донкіхотством.

Одержимий і скептик — споконвічні антиподи. Вичавлений, охоплюючий скептик завжди приписує людині з пружною мускулатурою донкіхотство і непрактичність. Втомлений тягарем своєї ерудиції римський філософ міг виставити скільки завгодно «незаперечних» аргументів проти християнина-неофіта і з точки зору кучої практичності він мав рацію. Християни не перевернули світу і не збудували на землі царства божого. Але будуючи його, воскресили умерлу духовність. А їх опонент-скептик з його незаперечними аргументами назавжди залишився мертвим.

Бувають також епохи, коли найціннішим буває скепсис. Що правда, то правда. Це епохи масового психозу, періоди налоскотаного фанатизму.

Але ми живемо в інші часи. Скептик — якраз те, чого найбільше мусить боятися сучасна Україна. На Україні ще й нічого гасити — це треба розпалювати. Так що рано Дзюба «взявся за розум» і попрощався з донкіхотством.

Ні, не треба закладати спеціальні парники для культивування Павличка. ВІН впросто сам, не турбуйтеся, ще й до того самообслужиться — тобто переконає себе і ближніх, що й він мученик, що й він жертва. Справа не в тому, щоб оголосити Павличка абсолютно негативною фігурою. Павличківство — явище складне і суперечливе, носить в собі як негативний, так і позитивний зміст. Павличко зробить багато для України — мусимо це визнати. Але не про це мова. Йдеться про те, що на одного Дзюбу завжди припадає сотня Павличків. А тому перекваліфіковувати Дзюбу на Павличка просто не раціонально — не тільки з точки зору донкіхотів, а й з точки зору премудрих поросят. Надто мало на Україні тих, що носять в собі іскру одержимості і можуть запалювати інших. І ще про те йдеться, що павличківство — явище наступальне, агресивне. Психологи добре знають: той, хто опинився в батні, завжди має бажання (здебільшого неусвідомлене) стягнути до себе того, хто стоїть на сухому. Саме цим бажанням павлички й небезпечні. Ніхто інший, як вони, нашептали Драчеві його статтю. Тепер вони нашептали заяву Дзюбі. В тім то й річ, що Дзюба зробив поступку не коза ченкам, а павличкам. Протистояти зовнішньому тискові легше. Боротися з тим, хто розкладає зсередини — далеко важче. І тут Дзюба виявився не на висоті.

Як бачимо, для обґрунтування першої причини цілком вистачило аргументів, взятих з виступу Дзюби. Вистачає їх і для обґрунтування другої. Ще кілька слів і з того ж виступу у 1965 році:

«Адже більшість молодих поетів і літераторів починали і починають від не гіршого рівня, як починав Василь Симоненко, і „стихийного таланту” в тих було напевно не менше. Отже багато хто з них міг би стати таким, яким став

Симоненко, але стають такими одиниці. Решта йде не вгору, а вниз. Скільки вже на наших очах здрібніло, збаналізувалося і занепало талантів! В чому ж справа? (...). Коли людина говорить на повен голос — голос її міцніє. А коли привчає себе говорити напівпошепки — цей півшепіт стає її нормальним голосом. Василь Симоненко мужньо говорив правду, і правда його робила самого все більшим і більшим. Поетові потрібен простір прикладання сил для того, щоб сили його множилися. А хто собі той простір звужує, хто своїх сил не вживає, не напружує до краю й постійно, того м'язи непомітно слабшають, того сили зменшуються, той мізернішає. Є в медицині поняття — «ледаче серце».

Як це небезпечно: регулювати свій голос так, щоб не вигнали із Спілки.

Скільки вже «здрібніло, збаналізувалося і занепало талантів», поклавшись на таку логіку: тепер я пишу для «друку», а справжнє буде потім. І от пройшло життя, а справжнє так і не з'явилося!

Ні, ми не кличемо до авантюризму. «Тайний союз меча і орла» закладати не треба. Хтось мусить пристосовувати свій голос і до Спілки, і до журналу «Блокнот агітатора». Хтось — але не Дзюба. Надто мало на Україні таких як він. Безконечне лихоліття породило на Україні плоску, одновимірну людину. Якщо одержимість — то вже партизанська анархічна. Ящю ж практичність — то обов'язково рабська, безпринципна. Будьмо нарешті, глибшими. Навчимося робити буденні, прозаїчні справи, не втрачаючи чистого палажкотіння одержимості.

І, нарешті, причина остання. Склалося так, що найважливішим документом сучасного українського відродження, його сконденсованим виразом стала Дзюбина книга. Світ вивчає теперішню Україну «через Дзюбу». Дзюба став символом. Став прикладом — а про значення прикладу сказав він сам. Ідеї не досить. Ідея гола і суха — потрібне живе її втілення. Істину знають — треба *віри*. Щербата українська доля обрала Івана Дзюбу. Щербата українська доля поклала на його плечі тягар символу. І скидати його під ноги — не достойно. Надто багато написав і сказав Дзюба, щоб носити тепер письмові виправдання до Козаченка.

Дзюба забув про тисячі і тисячі людей по всій Україні, для яких він вже став богом. О, розумію, розумію, як смішно звучить це для декого: «бог», «символ». Для того, хто «вишукано тікає в скепсис», все це «примітивно». Але пам'ятаймо: цих «примітивів» сорок мільйонів! З них складається українська нація. І доки їх не пробудять, не розморозять — будуть генералами без армії. Не знаю, може й вони «примітивні!» Зате інше знаю твердо: щасливі ті, що мають бога! «Нема бога — нема людей», — ці слова я чув спочатку від жінки на Поліссі, а вже потім прочитав у модерного європейського філософа. Дзюба став для людей богом — і вони повірили. Його заява дихнула морозом нігілі-

зму на тоненькі паростки віри. Можна почути вже й таке: «Був один принциповий чоловік на Україні — і той написав заяву». Оцього й хотіли, щоб Дзюба отруїв збуджену віру і знову повернув людей у стан мертвого нігілізму. Тому й надрукували його заяву моментально великим тиражем. Чи побачила б вона світ, якби була на нашу користь, якби не була компромітуючою? Чи голосували б проти виключення Дзюби козаченки й корнійчуки, коли б не допустився він помилки? Не будьмо наївними...

Ну добре, згодьмося на хвильку, що від Дзюбиного перебування у Спільці залежить доля людства і що заради нього можна жертвувати принциповістю. Але ж він, виявляється, нічого не здобув, написавши заяву! Заяву, виявляється, розглядають «лише як перший крок», а його даліше перебування у Спільці залежатиме від другого, третього, четвертого... Невже Дзюба не збагнув досі елементарну поліцейську істину: хто сказав А, на того в тричі посилюють тиск, щоб витиснути Б. Не один вже бекнув, ставши на цю дорогу!

Україна чекає від Дзюби нових творів. Але ж перша сторінка написана не в ключі Дем'яна Бедного, знову поставити на порядок денний проблему його виключення із Спільки. По суті вона вже стоїть. Чергова «антидзюбинська» стаття І. Басса в останньому номері «Радянського літературознавства»\* вважає після заяв його Дзюбу таким самим «націоналістом», як і дозаявного, нахабно вимагаючи, щоб Дзюба довів свою безгрішність «не декларативними заявами» (стор. 70). Не встигло ще висохнути чорнило у тому місці, де Дзюба написав «А», як на нього вже знову почали тиснути, вимагаючи «Б». Що ж дала в такому разі заява? Як бачимо, логіка «одержимих» є реальнішою, ніж логіка «реалістів». Наївним і непрактичним виявився той, хто закидає донкихотство іншим.

Україна бачила вже багато таких, що говорили й закреслювали, потім знову говорили й закреслювали власні слова, може тому й наступила масова зневіра, що на очах загалу падали найвищі. Пігмеї завжди лизали п'яти капралам. Але, щоб «сержантам, які самочинно одягли погони генералів», кланялися такі велетні, як Тичина — цього ще, мабуть, не було ніколи. І — хто знає — може саме це спричинило людям найглибшу травму? У що і в кого вірити, коли всі відрікаються, коли боги стають денщиками?

Україна вже бачила Остапа Вишню, який вийшов із в'язниці і одразу заявив, що він ніколи не був там і що «націоналісти брешуть», Україна вже мала Епіка, який писав у 1935 році:

«Підготовляючи терористичні акти, ми з безневинним виглядом запевняли партію у своїй відданності і чесності і протягом багатьох років грали такі ролі, у порівнянні з яки-

\* Ч. 1, січень 1970, стор. 61—70, «У поході проти істини».

ми дії розбійника з великого шляху є зразком чесності і гуманності. Я зрозумів, що наймилостивіший вирок пролетарського суду — зробити зі мною так, як роблять з оскаженим собакою, знищити, як сапного коня, вишнати з тіла суспільства. Комуністична партія великодушно повірила моєму каяттю. Партія подарувала мені життя, давши мені цим найбільшу з усіх можливих нагород на землі — право на життя, на радість праці».

Досить вже цього. Україна спрагла за такими, що ні від чого не відрікаються і ні перед ким не виправдуються. Маємо силу силенну людей, які, сказавши добре слово про Україну, негайно роблять три реверанси в бік Росії. Вони ніколи не напишуть «Шевченко і Пушкін». У них завжди виходить «Пушкін і Шевченко». Не спеціально, ні. Це виходить у них механічно. Рабське почуття вторинності міцно в'їлося їм у кров. Перед усім українським у них стоїть буква «і». Пушкін і Шевченко і Франко, Некрасов і Леся Українка. Ніколи вже не вирвалося з їхньої підвідомості почуття, що Україна — це додаток, перед яким обов'язково мусить стояти, відділене буквою «і», щось головніше. Дехто з цих людей голосував проти виключення Дзюби із Спілки. І за це їм щире спасибі. Можливо, уперше за багато років вони відчули себе людьми, відважившись захищати Дзюбу. Вони можуть мати талант, багато працювати і принести багато корисного для України. Але українську зиму розтоплять не вони. Бо в їх організм введена вакцина, яка дає надійну гарантію, що іскра одержимості там не спалахне.

Українське відродження потребує людей нової якості, аристократів духу. Ми звикли по плебейському реготати над словом «шляхта» і забули, що від нього походить також «шляхетність». Найбільше лихо України в тому, що постійні лихоліття зробили з нас націю плебеїв. А будівничі, елітарні якості може мати тільки аристократ. Це добре розуміли... Сталін запевняв нас, що головна сила історії — «пролетаріят», але чомусь нищив нашу інтелігенцію, еліту. Коли релігія була панівною, а соціалізм переслідували — порядна людина ні слова не говорила проти соціалізму, навіть коли вважала його не вартим уваги. Це й був аристократ. Тепер, коли соціалізм є панівним, а релігію душать, порядна людина ні слова не скаже проти релігії. Це аристократ нашого часу. Дзюба має право як завгодно трактувати «націоналізм». Але виступати проти нього в умовах, коли націоналістом називають кожную порядну людину (в т. ч. Дзюбу) — таке Дзюба робить уперше.

У мордовських таборах були еговісти, приглянувшись до них зблизька, ми зрозуміли, що це наші найзапекліші вороги, найнадійніші агенти русифікації, бо, зробившись еговістом, Українець стає безнадійно глухим до національної проблеми. Так, еговісти були нам дуже антипатичними. Але виступати проти них у табірній стінгазеті, де писали виключно донощики, — це було б ганебно. Дзюба може як завгодно

оцінювати українську еміграцію — це його справа — але писати проти неї у фельдфебельській газетці, якою чистить чоботи Козаченко, в «редагованій як стінгазета районного відділу міліції «Літературній Україні»\* — цього від Дзюби не чекали.

«Найменування „націоналіст”, хто б у нього що не вкладав, не приймаю» — пише Дзюба і поспішає запевнити, що він дотримується у національному питанні «принципів наукового комунізму, вчення Маркса-Енгельса, Леніна». Але цьому повірити трудно. Абсолютне відкидання націоналізму, «хто б у нього що не вкладав» — це сталінська, а не ленінська теза. Ленін так не робив. Ленін, як відомо, вкладав у націоналізм пригнобленої нації позитивний зміст. Дзюба тут розходиться не тільки з Леніном, але й з... собою, п'ять років тому у книзі «Інтернаціоналізм чи русифікація?» він писав:

«Треба ж хоч трохи знати і шанувати Леніна, знати його пряму вказівку: про недопустимість формальної постановки питання про націоналізм „вообще”, вказівку про два роди націоналізму, про те, що джерело місцевого націоналізму — російський державний шовінізм» (стор. 223).

П'ять років тому Дзюба виступав проти своєї теперішньої позиції — тобто проти відкидання націоналізму «вообще», «хто б у нього що не вкладав», підкріплюючи свої аргументи словами із матеріалів 12-го з'їзду РКП: «Пережитки націоналізму являються своеобразной формой обороны против великодержавного шовинизма» (стенографічний звіт 12-го з'їзду, стор. 38).

Отже не мають рації ті, які кажуть, що Дзюба не відмовився ні від своєї книги, ні від своїх позицій. Мабуть, не уважно читали вони Дзюбину книгу.

Відкинувши найменування «націоналізм», хто б у нього що не вкладав, можна опинитись не лише в смішному, але й у ганебному становищі. Бо тоді мусимо відкинути й Шевченка, про якого Луначарський писав:

«В націоналізмі Шевченка є, певна річ, ворожість, але лише до гнобителів. Його націоналізм, як ціла його ніжна душа, найбільше і перед усім повен любові. Не можна, однак, заперечувати, що Шевченко поет не тільки національний, але й поет-націоналіст. Питання про долю української національності займає перше місце в його поезії. Це зрозуміло вже з політичних причин, які споріднювали націоналізм Шевченка з націоналізмом Міцкевича, Фосколо, деяких ірляндців, з націоналізмом великої народної поезії сербів» (стор. 19).

«Тараса Шевченка я ставив поряд з іншими поетами-націоналістами, але жоден з них, навіть великий з великих — Міцкевич, не виявляв своєї любові до Вітчизни в такій зворушливій формі, з такою майже шаленою силою!» (стор. 20).

\* Слова Дзюби.

«Шевченко — літератор підтримував Шевченка громадянина в його націоналізмі» (стор. 21).

«Цей демократичний націоналізм Шевченка зовсім не суперечить новому соціалістичному світоглядові» (стор. 25).

«... благородний націоналізм, який стоїть проти всього насильства, який домагається рівного права для всіх народів» (стор. 30—31).

«Тому ми, соціалісти, повинні підтримувати глибоко народний, братній до інших народів націоналізм таких людей, як Шевченко» (стор. 26).<sup>1</sup>

Ось ще кілька оцінок націоналізму:

«дух свободы как сознание нации, как *национализм*» (стор. 106); «в национальном сознании, в национализме заключается сила, которая может открыть путь к лучшему будущему» (стор. 107); «Наш национализм должен быть позитивным, должен быть национализмом «созидающим»» (стор. 107); «Без национализма нет прогресса, без национализма нет нации» (стор. 108).\*

Ні, я цитую не емігрантський журнал. Всі ці фрази узяті з книги Сукарно «Індонезія обвиняет» надрукованої в Москві ще у 1961 році. Як бачимо, в Радянському Союзі давно друкують такі оцінки без коментарів. Друкували подібні речі навіть до 20-го з'їзду. З книги Неру «Відкриття Індії» що вийшла в Москві у 1955 році, читаємо:

«В современной Индии национализм был и остается неизбежным; он представляет собой естественное и здоровое явление (...) События последнего времени во всем мире показали, что мнение, будто бы национализм исчезает под натиском интернационализма и пролетарских движений, неправильно. Он попрежнему остается одним из самых могучих стимулов движущих народом (...) В то время как прослойка буржуазной интеллигенции постепенно отходила от национализма или думала, что отходит, рабочее и пролетарское движение сознательно опираются на принципы интернационализма, все более склонялись к национализму» (стор. 50); «принцип национализма имеет глубшие и прочные корни; он не является чем-то отжилым, не имеющим значения для будущего» (стор. 51).\*\*

<sup>1</sup> Луначарський А. — Великий народний поет Тарас Шевченко. Київ, 1961.

\* «дух свободы як свідомість нації, як *націоналізм*» (стор. 106); «у національній свідомості, у націоналізмі міститься сила, яка може відкрити шлях до кращого майбутнього» (стор. 107); «Наш націоналізм мусить бути позитивний, мусить бути націоналізмом творчим» (стор. 107); «Без націоналізму нема прогресу, без націоналізму немає нації» (стор. 108).

\*\* «У сучасній Індії націоналізм був і лишається неунікненням; він являє собою природне і здорове явище (...) Події останнього часу у всьому світі показали, що думка, ніби націоналізм зникає під тиском інтернаціоналізму і пролетарських рухів, неправильна. Він, як і раніше, лишається одним з наймогут-



Можна ще додати слова Сун-Ят-Сена із згаданої книги Сукарно: «Націоналізм являється той драгоцінністю, котра дає данному государству силу стремитися к прогрессу; дає данному народу силы отстаивать свое существование» (стор. 103);\*\*\* Павла Грабовського:

«Націоналізм — конечна умова поступу вселюдського; від загибелі нації терпить не тільки вона сама, а й вселюдськість взагалі».

Дзюба відкидає «найменування „націоналіст“, хто б у нього що б не вкладав» — в той час як навіть в офіційних брошурах з національного питання вже пишуть, що слово «націоналізм» вживається також у значенні «патріотизм». Так, у цитованій статті Луначарського, що вийшла в Києві у 1961 році, під текстом є редакційна примітка, в якій сказано, що коли автор пише про націоналізм Шевченка, то йдеться про любов Шевченка до батьківщини» (стор. 19).

Під прапором націоналізму (в значенні «патріотизм») відбувається національно-визвольний рух у усьому світі — найзначніше явище сучасності. Дзюба відкидає «найменування націоналіст, хто б у нього що не вкладав», замість того, щоб спитати: «Доки будемо допотопним посміховиськом? Доки будемо твердити, що земля стоїть на черепаці? Доки будемо вважати лайкою поняття, яке цілий світ вживає в позитивному значенні; яке більша половина людства вважає своїм прапором, про яке один з найвидатніших марксистів — Луначарський — писав, що воно «не суперечить новому соціалістичному світоглядові?»

І вже зовсім загадковим ребусом є т. зв. «український буржуазний націоналізм», від якого Дзюба також відрікається. Відрікатись від т. зв. «українського буржуазного націоналізму» — приблизно те саме, що й відречення від стосунків з чортом у середні віки. Противникові у середньовіччі завжди «пришивали» безбожництво. Папа називав атеїстом Лютера, Лютер — папу. А обидва разом вважали безбожником Кальвіна. І при тому всі три вірили в бога. Хто тільки не був «українським буржуазним націоналістом!» Костомарів, Грінченко, Олесь, Косинка, Микола Куліш, Остап Вишня, Антонич... Усі вони мали посаду — «українського буржуазного націоналіста». А потім їх зняли без пояснення причин. Та що Грінченко? В «націоналістах» побували й ті, що власними руками розбили Петлюру: Скрипник, Юрій Коцю-

ніших стимулів, що приводить у рух народ (...) Тим часом, як прошарок буржуазної інтелігенції поступово відходив від націоналізму чи думав, що відходить, робітничий і пролетарський рух свідомо спираються на принципи інтернаціоналізму, все більше схилилися до націоналізму» (стор. 50); «принцип націоналізму має глибше і міцніше коріння; він не являє собою чогось віджилого, що не має значення для майбутнього» (стор. 51).

\*\*\* «Націоналізм являє собою ту коштвність, яка дає даній державі силу прагнути до прогресу; дає даному народові сили відстоювати своє існування» (стор. 103).

бинський... Т. зв. «український буржуазний націоналізм» — це табличка, яку чіпляли кожному, кого треба було знищити — так само, як фашисти чіпляли на спину євреям жовту латку. Треба зовсім втратити почуття гумору, щоб після того всього на повному серйозі відрікатись від так званого «українського буржуазного націоналізму».

П'ять років тому Дзюба теж так думав:

«Категоричний розгул пробують виправдати теревенями про „український буржуазний націоналізм“ (під яким розуміється всяке відхилення від зрусифікованого стандарту)» («Інтернаціоналізм чи русифікація?», стор. 223). Ця думка повторюється в книзі кілька разів (стор. 109, 224).

Яке Дзюбі діло до того, що якась там емігрантська газета називала його керівником підпілля на Україні? Хто сказав, що Дзюба мусить за це відповідати. А коли його завтра назвуть фалшивомонетчиком? ескімосом? далай-ламою? Знову доведеться писати заяву? Бігме, ніколи не думалося, що доведеться колись дискутувати з Дзюбою про такі до смішного очевидні речі!

Дзюба не мав права забувати також про те, що своєю заявою він погіршує становище інших. Бо чим менше на Україні людей, які не пишуть заяв — тим більше на них «насідають». Через півроку буде на волі Опанас Заливаха. Як ми подивимося йому в очі, написавши заяви? Коли ми, дихаючи вільним повітрям, маємо право писати заяви *під тиском*, то Заливаха тим більше має право писати їх і відрікатися від «націоналізму». Але він ще жодної не написав і ні від чого не відрікся.

Дуже небезпечна це логіка: ставити свою позицію в залежність *від тиску*. Коли вважати її правомірною, то Левко Лук'яненко має право стати донощиком.

Заливаха скоро буде на волі. А на Лук'яненка ще тисне брила років. Чи не соромно нам скаржитись на тиск, пам'ятаючи, в якому становищі перебуває ця людина? Чи не нагадуємо ми ту опрядну даму з кінокомедії, що любила всім розказувати, яка вона «ужасно нещасна»? Ми ж чоловіки. Маймо сором хоч перед тими жінками, які досиджують 25 (!) років і ні разу не поскаржились на тиск.

Чи не занадто ми скисли і облізли в оточенні людей, у яких ентузіязму вистачало на п'ять хвилин, які відмовляються від своїх підписів після першої неприємності, а потім все життя мають благородні претензії до того, хто запропонував їм таку «авантюру»: підписатись під колективним листом. Як виріс Дзюба в їх очах, порозумнішав і посерйознішав, як враздував і окрилив їх своєю заявою! Тепер вони повірили, що їхній відступ — то зовсім не відступ, не панічна втеча. Тепер вони урочисто і радісно несуть попереду Дзюбу. Несуть божка — а процесія з божком попереду — це вже не втеча. Тепер вони повірили, що їхній відступ — то зовсім не слабкість, продиктована безсиллям і страхом, а

мудрий стратегічний хід. І тепер вони перегризуть горло кожному, хто виступить проти заяви.

Казали мені й так: заява Дзюби погана, але... «Треба проковтнути цю пілюлю» — та й годі. Ні, тисячу разів ні. Досить вже Україна наковталася цих пілюль! І тяжко отруїлася ними — досі хвора. Дуже трудно зрозуміти логіку тих, що вважали заяву поганою, були проти її опублікування, але нічого не казали Дзюбі... з делікатності (!?). Тепер вони радять мовчати... з любові до Дзюби (!!). Даруйте, ніяка це любов. Це — псевдолобов: лизати і розмазувати сльози. Отакі й зализали Дзюбу. Справжня любов дійова. Любов — це не завжди теплі компреси. Часом краще допомагає холодний душ. Чехов не соромився признатись, що в и д у ш у е п о к р а п л и ц і з с е б е р а б а. І ми мусимо допомагати один одному звільнятися від тягару племейства. Погано, що не було поряд людини, яка сказала б сувору правду у вічі — тоді, коли я на першому слідстві поводив себе не найкращим чином. Драчеві пощастило більше — кругом були люди, які різко й нетерпимо зареагували на його статтю — і цим допомогли йому зрозуміти помилку. Є такі люди й коло Дзюби. Чи прислухається він до їхнього голосу? Це вже залежить від самого Дзюби — від того, чи вистачить йому сили глянути на себе критично, переступити через амбіцію, через дріб'язкове самолюбство. Уміння визнавати власні помилки — це ознака сильної людини.

Якщо навіть заява Дзюби була б доброю сама по собі — він мусив би запротестувати проти такого нахабного «обрамлення», у яке вона вставлена. Дехто вважає, що тепер Дзюба демонстративно повинен вийти із Спільки. Інші — не настільки радикальні. Я, наприклад, належу до тих, які вважають, що Дзюба в той чи інший спосіб мусить відмовитись від заяви, — щоб нейтралізувати грандіозну шкоду, заподіяну нею. Цього вимагає елементарна етика.

Ніхто не оголошує Дзюбі «смертного вироку», як пише він в одному листі. Від правди не вмирають. Вмирають від «реалізму», від холодного скепсису, який породив Дзюбину заяву. А ми не хочемо, щоб Дзюба вмирав. Ми хочемо, щоб він знову спалахнув чистим полум'ям одержимості — бо це найбільше багатство при сучасній українській замороженості.

Лютий 1970 року

## Теорія і дійсність (VI)

ДО ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ТЕОРІЇ,  
ТАКТИКИ І СТРАТЕГІЇ  
БІЛЬШОВИЗМУ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ

*Григорій Костюк*

### VI. БОРОТЬБА МОЛОДИХ РЕСПУБЛІК ЗА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ І ЗАРОДЖЕННЯ ІДЕЇ СРСР

С. І. Якубовська у дослідженні цієї доби не один раз твердить на підставі приступних їй архівних документів,<sup>1</sup> що проти послідовної централістично-імперської політики Москви систематично виступали національні сили союзних республік.

«В добу договірних стосунків між радянськими республіками ворожі до радянської влади елементи неодноразово намагалися сепаратистичними діями порушити договори й угоди, що були підписані між радянськими республіками. Зокрема, відомо, що грузинські шовіністи намагалися огородити Грузію митною стіною і тим порушити правильний товарообмін між радянськими республіками. Подібні дії буржуазних шовіністів і сепаратистів були і в інших радянських республіках».<sup>2</sup>

Ця тирада офіційного партійного історика говорить сама за себе. З неї видно, що уніфікаційна політика Москви, та її агентури в союзних неросійських республіках зустрічала гостру відсіч. Розбіжності позначувалися по всіх основних лініях господарства, культури, фінансів, торгівлі, дипломатії. Конфлікти виникали на базі неузгодженості у взаєминах між РСФРР і союзними республіками.<sup>3</sup> Союзні договори

<sup>1</sup> Центральний государственный архив Октябрьской революции — ЦГАОР; Архив Института Маркса-Энгельса-Ленина — АИМЭЛ, у Москві й інші.

<sup>2</sup> С. И. Якубовская, Об'единительное движение..., стор. 132—133.

<sup>3</sup> Тут варто занотувати, що цю навмисну неузгодженість у взаєминах між РСФРР і договірними республіками, цю неточність визначень їх державних компетенцій помітив і визначив ще у вересні 1920 року В. Винниченко під час своїх переговорів у Москві і Харкові. У декларації «До Центрального Комітету Комуністичної Партії (більшовиків) України», 6 вересня 1920, він відзначив як негативне явище: Організаційні взаємовідносини РКП(б) і КП(б)У, так само як і міждержавні відносини між РСФРР і УРСР, не мають точних, твердо зафіксованих формулок».

(Архів В. Винниченка, УВАН у США, Нью-Йорк, Маши-

не визначали точно меж компетенцій договірних урядів, по суті творили тільки легальну базу для щораз більшої й одвертішої централістичної політики уряду РСФРР. Протести проти такого стану виникали все частіше і частіше. Ще в березні 1921, на 10-ому з'їзді РКП, протестували проти цього стану делегати Туркестану (промова Сафарова<sup>4</sup>), а особливо делегати України.<sup>5</sup> На третій сесії ВУЦВК, у жовтні 1922, делегати Київської, Харківської і Донецької губерній поставили такий «запит» про взаємини між Україною і Росією:

«Ми існуємо, як незалежна республіка на договірних стосунках з Російською радянською республікою; одначе, ці договірні стосунки не цілком і не з достатньою ясністю викладені та зафіксовані в усіх питаннях. У низці питань ми діємо в певній мірі за усталеним звичаєм, а не за твердо встановленими і зафіксованими конституційними нормами».<sup>6</sup>

Цей запит був вислідом цілого ряду конфліктів між Україною і Росією, особливо від початку 1922 року. У березні 1922 року Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні поставило руба питання про взаємовідносини між УРСР і РСФРР і ухвалило:

«ЦК КП(б)У вважає за своєчасну потребу конкретизації взаємовідношень РСФРР і УРСР в сенсі визначення й уточнення прав і обов'язків УРСР, для чого вважає за ко-

нопис, стор. 6, Група докум. ІІ, рестр. ч. 15).

У щоденнику від 4 вересня 1920 В. Винниченко про це записав:

«Я таку декларацію написав... Вона дасть мені змогу вияснити перед українськими елементами свої позиції, а також примусити ЦК КП(б)У сказати тепер те, чого я домагався від неї два місяці тому назад. Моя „декларація” й іншим членам КП(б)У вияснить їхню власну позицію, примусить подумати і виправити, що ще не виправлене».

Це власне було повторенням тої думки і вимоги, що їх він виклав у «Доповідній записці» до ЦК РКП у Москві, як тільки прийшов на переговори на початку червня 1920. У Щоденнику від 9 червня 1920 він про це занотував:

«Написав я „Доповідну записку” ЦК РКП, в якій пропоную ЦК сказати мені точно і виразно, яку позицію він займає в українському питанні... Я прохаю не тільки дати мені якусь відповідь, але й їм самим точно вияснити це питання і скінчити з тою плутаниною, неясністю, двозначністю, яка панує в сучасній політиці на Україні».

(Архів В. Винниченка, УВАН у США, Нью-Йорк, Група докум. Іа).

<sup>4</sup> Десятый съезд Российской Коммунистической Партии. Стенографический отчет (8—16 марта 1921), Москва, Государственное издательство, стор. 103—104. Далі пишемо: X съезд РКП.

<sup>5</sup> Там таки, стор. 110—111, Промова В. П. Затонського.

<sup>6</sup> «Коммунист», Орган Центрального Комитета и Харьковского Обкома КП(б)У, Харьков, ч. 236, 17 жовтня 1922; див. також С. И. Якубовская, Об'єдинительное движение..., стор. 171.

нечне скласти спеціальну комісію із членів ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У для остаточного і точного опрацювання взаємовідношень РСФРР і УРСР». <sup>7</sup>

Без дуже поважної причини такі ухвали Політбюра ЦК КП(б)У не виносило б. Згадана тут праця В. В. Пентковської дає підстави твердити, що слідом за цією ухвалою ЦК КП(б)У оскаржив уряд РСФРР у негачії Української республіки, у присвоєванні собі (деякими наркоматами РСФРР) керівної функції для всіх республік та ігнорування відповідних наркоматів національних республік, — одне слово, уряд РСФРР оскаржено в зламаних конституційних положень Української РСР.

Спеціальна комісія ЦК РКП у складі М. В. Фрунзе, Д. З. Мануїльського, Я. С. Ганецького та інших, яка була створена згідно з ухвалою ЦК КП(б)У, провела деяку роботу і вже 11 травня 1922 року доповідала в цій справі Політбюрові ЦК РКП. В ухвалі Політбюра про це записано було так:

«Заслухавши запитання і сумнівні членів ЦК КП(б)У, — ЦК РКП постановляє, що жодної зміни в ставленні РСФРР до УРСР в сенсі анулювання чи применшення незалежності Української республіки і взагалі в сенсі перегляду основних конституційних положень Української республіки не сталося». <sup>8</sup>

Щождо перевищення своїх функцій деякими наркоматами РСФРР, зокрема Наркомзаксправ, то далі в резолюції Політбюра ЦК РКП вказувалося, що жодний наркомат РСФРР, зокрема Наркомзасправ, не має права діяти від імені УРСР без попереднього погодження з НКЗС УРСР. <sup>9</sup>

Зафіксовані також гострі конфлікти на базі фінансової і бюджетової політики. <sup>10</sup> Спеціальна комісія, про яку йшла мова, заглибившись у складність конфлікту, скоро прийшла до висновку, що врегулювати конфлікт між Україною і Росією неможливо, оскільки основа конфлікту виходить далеко за межі взаємин тільки цих двох республік.

«Із ходу праці комісії, — говорив про це пізніше М. Фрунзе, — скоро вияснилося, що обмежитися обговоренням питання тільки УРСР і РСФРР неможливо». <sup>11</sup>

Ця протицентралістична боротьба відбувалася і в інших республіках. Як свідчать протоколи ЦВК Білоруської РСР і президії ЦВ Комуністичної Партії Білорусії за 1922 рік, ті самі проблеми, у тій же гостроті стояли і перед цією республікою. <sup>12</sup>

<sup>7</sup> В. В. Пентковская, Роль В. И. Ленина в образовании СССР. «Вопросы истории», 1956, ч. 3, стор. 14. Далі пишемо: «Вопросы истории».

<sup>8</sup> Там таки, стор. 14—15.

<sup>9</sup> Там таки.

<sup>10</sup> Там таки, стор. 14.

<sup>11</sup> Там таки, стор. 15.

<sup>12</sup> Там таки, стор. 15.

З не меншою, якщо не з більшою гостротою виникли тоді конфлікти на тому ж ґрунті фінансової, бюджетової, торговельної та закордонної політики і між Закавказькими республіками та РСФРР.<sup>13</sup>

Гостра боротьба виникла була проти так званих «колонізаторських плянів» Наркомзему РСФРР, у зв'язку з ухвалою про «скликання колонізаторського з'їзду». Згідно з цим пляном російських централістів і колонізаторів, що отаборилися навколо Наркомзему, всі так звані «околицьні землі» (окраинные земли), тобто не освоєні належно, через їх колоніальне становище, землі окраїнних республік, тепер мусять бути заселені росіянами, і їм повинні були дати такі привілеї, яких ніколи не мало і не має автохтонне населення цих республік.<sup>14</sup> Ця колоніальна акція не була тоді здійснена тільки завдяки однастайній і гострій протиакції всіх союзних республік.

Не вдалося провести й нового районування, в основу якого покладено було не територіальний принцип новопоставлених республік, а стару імперську схему адміністративних одиниць-губерній.

Таким чином 1921 і 1922 роки позначені гострими конфліктами між Росією і новопоставленими неросійськими республіками. Конфлікти виникали, як ми вже частково говорили, на ґрунті тотальної плянної уніфікаційної політики російського радянського уряду. Уряд РСФРР «явочним порядком», в силу незниклих імперських традицій і фактичної переваги, поступово почав вважати себе центром всієї колишньої імперської території, а уряди інших неросійських республік, обеззброєних і обезправлених «воєнними союзами» та «союзно-господарськими договорами», трактувати як підлеглі і виконавчі адміністративні центри своїх провінцій. З цієї причини політична атмосфера взаємин з національними республіками і РСФРР була більше ніж гаряча. Для багатьох провідних діячів як союзних республік, так і РСФРР ставало ясным, що так тривати далі не може, що треба було конче провести нову конституційну реформу в стосунках між республіками, що стосунки ці мусять бути розбудовані на чіткіших, ясніших і справедливіших принципах, — одне слово, надходив час, коли треба було шляхом взаємопорозумінь ліквідувати небезпечну атмосферу недовір'я і конфліктів, чи, як каже сучасний радянський дослідник, «справа йшла про встановлення справедливих стосунків між усіма радянськими республіками».<sup>15</sup>

<sup>13</sup> Див. про це: а) «Коммунист», ч. 9, червень, 1956, «Неопубликованные документы Ленина», стор. 22—24; б) *Л. Троцкий*, *Моя жизнь*, т. II, стор. 215—223; в) *Вопросы истории*, 1956, ч. 3, стор. 15.

<sup>14</sup> *С. И. Якубовская*, *Объединительное движение...*, стор. 79, примітка 3.

<sup>15</sup> «Вопросы истории», 1956, ч. 3, стор. 15.

Почалися гарячкові шукання нових форм союзу. Ініціативу, як завжди і в усьому, взяв у руки ЦК РКП. Сталін, цей прямолінійний і грубий практик, тоді вже генеральний секретар партії, вирішив цю, особливо гостро ускладнену в другій половині 1922 року проблему розв'язати швидко і просто на свій лад. Для цього він склав проект тез про об'єднання республік. Ці тези заслужала й ухвалила спеціальна комісія ЦК РКП на своєму засіданні 23—24 вересня 1922 року. Запропоновані Сталіном і ухвалені ЦК РКП тези мали офіційну назву: «Проект резолюції про взаємини РСФРР з незалежними республіками».<sup>16</sup> Це й були відомі тепер лиховісні Сталінові «Тези про автономізацію». В основі їх лежала ідея, що всі тепер конституційно незалежні республіки, шляхом випробуваного вже тоді більшовиками «народного волевиявлення», припиняють своє існування і включаються в склад РСФРР вже як автономні райони. Згідно з цим проектом, мав бути підписаний новий союзний договір, на підставі якого всі центральні органи і наркомати РСФРР механічно ставали загальнофедеративними, а ЦВК РСФРР ставав загальнофедеративним законодавчим органом.

«Таким чином, на думку комісії, треба було закріпити і поширити в рамках РСФРР зв'язки між республіками, які вже встановилися».<sup>17</sup>

Як бачимо, ці сталінські тези про автономізацію не становили собою нічого надзвичайного нового. Навпаки, у них старанно і продумано була зроблена спроба зафіксувати і конституційно узаконити те, що в реальному співжитті радянських республік фактично вже існувало. Сталін, як, за висловом Л. Троцького, «впертий емпірик»,<sup>18</sup> відчув, чого собі хоче і до чого прагне, в масі своїй та сила, що сконцентрована була в Російській Комуністичній Партії, і це її «хочу» він, як міг, висловив у своїх «тезах про автономізацію». Не випадково ці тези зустріли повну і майже однодушну (за винятком Л. Троцького) підтримку і схвалення тодішнього ЦК РКП.

Але несподівано, може, для ЦК РКП ці тези зустріли заперечення майже в усіх республіках. 3 жовтня 1922 року Політбюро ЦК КП(б)У обговорило ці тези й ухвалило резолюцію. Ми не маємо повного тексту цієї резолюції, але сучасний радянський дослідник, що розкопав цю резолюцію в архівах Москви (архів ИМЭЛ), констатує, що ряд пунктів її були складені в ухильній, нецирй і навмисне неясній формі.<sup>19</sup> У висновку Політбюро ЦК КП(б)У, не заперечуючи потреби тісної співпраці республік, підкреслювало, що нема потреби порушувати конституційний статус республік, оскільки «тактичне централізоване керівництво незалежними республіками

<sup>16</sup> «Коммунист», 1956, ч. 9, примітка на стор. 26.

<sup>17</sup> «Вопросы истории», 1956, ч. 3, стор. 17.

<sup>18</sup> Л. Троцкий, Моя жизнь, том II, стор. 247.

<sup>19</sup> «Вопросы истории», 1956, ч. 3, стор. 17.



можна цілком досягнути відповідними дерективами по партійній лінії».<sup>20</sup> Іншими словами, ЦК КП(б)У висловився з рішучим застереженням проти Сталінових «тез автономізації».

ЦБ Комуністичної Партії Білорусії, заслухавши інформацію представника Білорусії в комісії ЦК РКП про ухвалу «тез автономізації», що накресливали нові взаємостосунки між республіками, ухвалило:

«б) вважати за доцільне встановити стосунки між комісаріятами Білорусії і комісаріятами РСФФР, аналогічно до стосунків, що склалися між РСФФР і Україною».<sup>21</sup>

Тобто, ясніше кажучи, ЦБ Компартії Білорусії до «тез автономізації» поставилося негативно, висловившись за збереження існуючого стану і узалежнює на майбутнє свої стосунки з РСФФР від стосунків України з РСФФР.

Гостро негативно поставився до «тез про автономізацію» ЦК Комуністичної Партії Грузії. У резолюції, що її прийняв ЦК КП Грузії, зазначалося:

«...пропоноване на основі тез тов. Сталіна об'єднання в формі автономізації незалежних республік вважати передчасним. Об'єднання державних зусиль і спільної політики вважаємо за потрібне, але із збереженням всіх атрибутів незалежності».<sup>22</sup>

Боротьба грузинських патріотів проти централістичної політики Москви, політики, що завершувалася «тезами про автономізацію», набрала несподівано для ЦК РКП ширших і гостріших форм.<sup>23</sup> Підтримана, як ми вже говорили вище, Україною і Білорусією, вона (ця боротьба) могла перетворитись у великий відцентровий рух. І якби все тоді залежало від «простолінійного емпірика» Сталіна, то це напевне так би і сталося. Але тоді ще, хоч і тяжко хворий, був живий В. Ленін. «Грузинська справа», а значить і справа про «автономізацію», потрапила до його рук. Ленін, не до порівняння зі Сталіном щодо культурного рівня і вичуття реальності, відразу збагнув, у яку небезпеку втягнув Сталін ідею об'єднання, «в яке болото ми влетіли», — за висловом самого Леніна.<sup>24</sup> Він відразу гостро заатакував «тези про автономізацію», як «витівку», «в основі неправильну»,<sup>25</sup> а поведінку Сталіна визначив як фатальну. З цієї Ленінової гострої критики «тез про автономізацію» родилася його нова ідея об'єднання вільних і рівних республік при одночасному збережен-

<sup>20</sup> Там таки, стор. 17—18.

<sup>21</sup> Там таки, стор. 18.

<sup>22</sup> Там таки, стор. 17.

<sup>23</sup> Ця боротьба відома під назвою «Грузинська справа», що про неї докладно розповідає Л. Троцький у книжці «Мое життя». Про неї говорить, як про вияв політики «російського держиморди» і «рукоприкладства» Орджонікідзе, В. Ленін у листі до ЦК РКП «До питання про національності, або про автономізації» («Коммунист», 1956, ч. 9, стор. 22—24).

<sup>24</sup> «Коммунист», 1956, ч. 9, стор. 23.

<sup>25</sup> Там таки.

ні свободи і державної незалежності кожної республіки. Це і була вже ідея Союзу Радянських Соціалістичних Республік, яка лягла в основу нових тез ЦК РКП, а згодом і в «Союзний договір» та в «Основні пункти Конституції СРСР». Ці Ленінові тези не викликали заперечення в союзних республіках і були всюди прийняті і покладені в основу ухвал про союз республік.

Так закінчилася тяжка і критична доба «договірних стосунків». Після першого з'їзду й ухвали Рад СРСР 30 грудня 1922 року почалася нова доба державного існування радянських республік. Ця доба принесла дещо нові стосунки між республіками і нову тактику більшовиків у національному питанні.

## VII. ВІД СТВОРЕННЯ СРСР ДО ДОБИ СТАЛІНІЗМУ

### *Розквіт і кінець компромісної тактики в національному питанні (1923—29)*

Створення СРСР було, з одного боку, можливим на той час завершенням централістичної політики РКП, у дещо виправленій п'ятирічною практикою формі, а з другого — найбільшим, як на ті роки й обставини, завоюванням молодих, ще не зовсім зміцнілих національних сил неросійських радянських республік. Це був своєрідний компроміс між тими силами союзних республік, що в останні роки постійно антагонізували. Це була спроба, після гострих конфліктів, замирення на вищому щаблі. Створення цих компромісних договірних основ належить В. Ленінові. Це вже, після смерті Сталіна, не заперечують навіть в СРСР.

Які нові тактичні вказівки щодо національного питання дав Ленін на цьому етапі? Де причина успіху цих вказівок і підтримки їх з боку неросійських союзних республік?

«Великоруському шовінізму оголошую бій не на життя, а на смерть».<sup>1</sup> Таким категоричним і радикальним гаслом почав В. Ленін, у жовтні 1922 року, свій похід проти Сталінових «тез про автономізацію». Сталінові «тези про автономізацію» це «в корні неправильна витівка», до того ж витівка «істинно руського держиморди»,<sup>2</sup> яка непоправно нашкодила ідеї співробітництва націй. Пропозиція неросійським республікам (Україні, Грузії, Вірменії, Білорусії та ін.) «вливатися в РСФРР» і цим припинити своє незалежне існування, на думку Леніна, тільки створила б ґрунт для нових, небезпечних своїми наслідками міжнаціональних конфліктів. Не вливатися, а об'єднатися в федерацію рівноправних республік. Не перевага і провідництво якоїсь одної республіки, а

<sup>1</sup> В. І. Ленін, Сочинения, 4-е изд., т. 33, стор. 335.

<sup>2</sup> «Коммунист», 1956, ч. 9, стор. 23.

повна, гарантована договором чи конституцією, рівність незалежних національних республік — ось що повинне лягти в основу нового союзу держав.

«Ми, — писав 27 вересня 1922 року Ленін у листі до членів Політбюра ЦК РКП у зв'язку з критикою „тез про автономізацію“, — визнаємо себе рівноправними з Українською РСР та ін. і разом та нарівно з ними вступаємо в новий союз, нову федерацію».<sup>3</sup>

Сталін був заскочений і амбітно зачеплений такою Леніноювю гострою критикою його тез. Він відразу ж, на другий день, написав до всіх членів комісії і членів ЦК РКП(б) свою відповідь на критику Леніна. У цьому листі-відповіді Сталін не тільки спробував боронити свої «тези про автономізацію», не тільки заперечував Ленінову ідею союзних республік, а й кинув Ленінові обвинувачення в «націонал-лібералізмі».<sup>4</sup> Але авторитет Леніна тоді ще був великий. Члени комісії і члени ЦК РКП(б), не зважаючи на свою більшу схильність до Сталінових тез, підтримали все таки Леніна. Сталін зовні скорився. ЦК РКП(б) ніби однозгідно прийняв пропозицію Леніна. Таким чином, ідея створення союзу радянських республік, як союзу рівних, вільних і незалежних у своїх поступованнях держав цим формально була забезпечена. Саме така постава Леніна щодо проекту автономізації та його ідея союзу вільних і рівних республік знайшла повне зрозуміння і підтримку в усіх неросійських республіках. Ці Ленінові настанови, як ми вже вказували, лягли в основу договору і декларації утворення союзу республік, що їх схвалив і проголосив перший з'їзд Рад СРСР від 30 грудня 1922 року.<sup>5</sup> Але Леніна (який вже з ліжка не вставав) це не заспокоювало. Він, знаючи грубість і нельояльність Сталіна, не був певний, що Сталін, як генеральний секретар партії, «зосередивши у своїх руках безмежну владу»,<sup>6</sup> не поставить практично справу так, що ця декларативна рівність, включно з «свободою виходу із союзу», «виявиться порожнім папірцем», який буде нездатним захистити неросійські народи від навали того, як висловився Ленін, «істинно руського чоловіка, великороса, шовініста, в суті своїй, негідника і насильника, яким є типовий російський бюрократ».<sup>7</sup> Тому Ленін ще не один раз, і в момент створення СРСР, і після того, перед XII партійним з'їздом, повертався до цієї теми і настирливо намагався якнайточніше сформулювати ідею співжиття союзних республік. І то як у плані організаційному, так і в політично-національному. Найточніше ці свої думки

<sup>3</sup> В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 592, прилітка 232.

<sup>4</sup> А. Н. Мнацаканян, Ленин и решение национального вопроса, стор. 196.

<sup>5</sup> С. И. Якубовская, Об'единительное движение..., стор. 194.

<sup>6</sup> «Коммунист», 1956, ч. 9, стор. 18. Добавление к письму от 24 декабря 1922 года.

<sup>7</sup> Там таки, стор. 23.

він висловив у записках, що він продиктував своїй секретарці головне наприкінці 1922 року. Ці записки, що опубліковані тільки після смерті Сталіна, 1956 року, відомі під такими назвами: 1) «Листи до з'їзду». I, II, III, з додатком до листа від 24 грудня 1922 р.; 2) Про надання законодавчих функцій Держплянкові (IV, V, VI, VII); 3) До питання про національності, або про «автономізацію» (три окремих записи).<sup>8</sup>

У цих записах насамперед Ленін поставив: 1) питання про усунення Сталіна із становища генерального секретаря партії;<sup>9</sup> 2) взяв під оборону національну грузинську опозицію на чолі з Буда Мдівані;<sup>10</sup> 3) вимагав притягти до відповідальності Сталіна і Дзержинського за «великоруську націоналістичну кампанію» в грузинській справі;<sup>11</sup> 4) Серго Орджонікідзе вимагав окремо покарати за підлив авторитету члена уряду, що виявився в «рукоприкладстві», як висловився Ленін, тобто в звичайній бійці на засіданні ЦК партії Грузії;<sup>12</sup> 5) поставив багато цікавих проблем удосконалення керівного державного апарату (Держплян, ВРНГ, РСІ) і 6) висловив свій погляд на організаційні проблеми в РКП (попередження розламу партії), на природу СРСР (нова державна формація) і на національне питання та нову тактику партії щодо цього.

Союз Радянських Соціалістичних Республік Ленін вважав великим набутком, що його з погляду міжнародних і внутрішніх завдань треба зміцнювати й обороняти. Але зміцнювати й обороняти його треба тільки при одній умові, якщо в цьому союзі національні права неросійських республік будуть не порушені, а свобода розвитку їх мови, культури, господарства буде гарантована союзною конституцією. Для цього Ленін пропонував розробити «детальний кодекс», що забезпечив би реально такі гарантії. Рівночасно Ленін категорично наполягав на тому, що коли б найближчим часом практика показала, що в цій новій державній формації, що зветься тепер СРСР, керівництво почав перебирати «істинно руський чоловік», то тоді треба буде систему союзу переглянути і до мінімуму скоротити його компетенції. До цього він додавав:

<sup>8</sup> а) В. И. Ленин, О национальном... вопросе, стор. 546—552; б) «Коммунист», 1956, ч. 9, стор. 15—26; в) Unpublished Soviet Party Documents Released by the U.S. New York Times, Sunday, July 1, 1956 р. р. 2—3.

<sup>9</sup> «Коммунист», 1956, ч. 9, стор. 18. Додаток до листа від 24 грудня.

<sup>10</sup> а) Там таки, стор. 23; б) Л. Троцький, Моя жизнь, стор. 220—222.

<sup>11</sup> а) Там таки, стор. 23 і 25. Заслуговує на увагу такий цікавий коментар Леніна до його вимоги притягти до політичної відповідальності і кари Сталіна, Дзержинського й Орджонікідзе (стор. 23): «(Відомо, що обрусілі [зрусифіковані — Г. К.] іногородці завжди пересололюють щодо істинно руського настрою)»; б) Там таки, стор. 222.

<sup>12</sup> «Коммунист», 1956, ч. 9, стор. 25—26.

«При цьому не слід у жодному разі зарікатися наперед, що в наслідок всієї цієї роботи на наступному з'їзді нам не доведеться вернутись назад, тобто залишити союз радянських соціалістичних республік лише в відношенні воєнному і дипломатичному, а в усіх інших відношеннях відновити повну незалежність окремих наркоматів».<sup>13</sup>

Ленін, як добрий стратег, розумів яке велике, просто вирішальне значення для міжнародного престижу СРСР має встановлення правильних і справедливих стосунків між народами, що поневолював, і народами, що був поневолений. І це в першу чергу стосувалося Сходу Європи взагалі, а Азійського Сходу та Африки зокрема. Коли радянська влада несе гасла соціального і національного визволення народів взагалі, а Азійського Сходу зокрема, — писав Ленін, — то щоб не скомпромітувати ці визвольні гасла, вона мусить у першу чергу не допустити жодної несправедливости, жодного утиску, жодного обмеження в національних правах «по відношенню до наших власних іногородців».<sup>14</sup> Тому Ленін, у зударі між великодержавними російськими централістами-націоналістами і незалежницькими національно-визвольними силами неросійських республік виступив рішуче проти великодержавної російської тенденції. Це була тактика, але тактика з урахуванням реального стану і перспективи. Він, як російський політик і централіст у програмових засадах, у нових обставинах прийшов до висновку, що політика «єдиної і невідомої» принесе непоправну шкоду політиці партії на Сході і остаточно скомпромітує СРСР. Тому він так категорично вимагав оголосити бій великодержавному шовінізмові і розбудовувати СРСР тільки як союз рівних і незалежних республік. І то з умовою, щоб ця рівність і незалежність була гарантована в практичній політиці, а не на папері.

Як же прийняли ці заповітні вказівки Леніна його наступники? Як виконали вони їх у своїй практичній, майже п'ятдесятрічній розбудові СРСР після смерті Леніна? На це наш читач може знайти відповідь у таких працях як книга англійського дослідника Роберта Конквеста «Великий терор»<sup>15</sup> та в нашій англомовній студії про сталінську добу на Україні в тридцяті роки.<sup>16</sup>

Про розв'язку національного питання більшовиками в найновіші (післясталінські) часи читач знайде відповідь у працях Бориса Левицького — «Національне питання СРСР

<sup>13</sup> Там таки, стор. 26.

<sup>14</sup> Там таки.

<sup>15</sup> *Robert Conquest, The Great Terror. Stalins Purge of the Thirties.* The Macmillan Company, 1968.

<sup>16</sup> *Hryhory Kostyuk, Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror (1929—1939).* Видання: a) Institute for the Study of the USSR, München, 1960; b) Frederick A. Praeger, Publishers, New York, 1960; c) Atlantic Books, Stevens & Son Lim., London, 1960.

у добу Хрущова»,<sup>17</sup> Івана Дзюби — «Інтернаціоналізм чи русифікація?»<sup>18</sup> та в документах Вячеслава Чорновола — «Лихо з розуму».<sup>19</sup>

Нас же тут цікавить тільки, як ці останні настанови Леніна позначилися на ухвалах XII з'їзду РКП(б) та на тактиці й національній політиці партії в наступне після XII з'їзду п'ятиріччя.

---

<sup>17</sup> *Borys Lewickij*, *Polityka Narodowościowa Z.S.S.R. w dobie Chruszczowa*. Instytut Literacki, Paryż, 1966.

<sup>18</sup> *Іван Дзюба*, *Інтернаціоналізм чи русифікація?*. В-во «Сучасність», 1968, Мюнхен. Дивись також англomовне видання цієї книжки: *Ivan Dzyuba, Internationalism or Russification? A Study in the Soviet Nationalities Problem*, Edited by M. Davies. The Camelot Press, Ltd., London, 1968.

<sup>19</sup> *Вячеслав Чорновіл*, *Лихо з розуму*. (Портрети двадцяти «злочинців»). Збірник матеріалів. Перша українська друкарня у Франції, Париж, 1967. Або англійський переклад цієї книжки: *The Chornovil Papers*, McGraw-Hill, 1968, Introduction by Frederick C. Barghoorn.

## Безробіття і міграція на Україні в 1960-их роках

*Богдан Чайківський*

«В Українській РСР є стало яких п'ять мільйонів безробітних, у висліді чого за останні шість років були примушені покинути Україну в пошуках за працею близько трьох мільйонів українців», — твердять у приватних розмовах українські науковці в Києві. Справа безробіття і зв'язаної з цим міграції українського населення головне до Російської СФРР — це сьогодні незаперечно одна з важливіших проблем, питання надзвичайної ваги. Спеціально важливою стає ця проблема, якщо йдеться про стан і розвиток українського населення України в майбутньому.

Чи можна нам, на еміграції, базуючися на приступних тут радянських джерелах, знайти підтвердження сказаного українськими науковцями про стан на рідних землях?

Новий перепис населення СРСР у 1970 році, що його докладні дані не скоро стануть відомі, зможе дати відповідь на багато питань, що цікавлять українців і на Україні, і на чужині. Але й на підставі радянських періодичних та книжкових видань, головне тих, що виходять малими тиражами по 300—600 примірників і призначені передусім для внутрішнього вжитку, можна ствердити правдивість поданих вище тверджень київських демографів.

На Україні в 60-их роках відбувалися масові міграційні рухи населення. Вони були великих розмірів і кількістю їх учасників, і різноманітністю напрямків та факторів, що їх викликали. Рівночасно радянські українські джерела майже одноставно стверджують, що головною та засадничою причиною, яка викликала міграцію поза межі української республіки, було шукання за працею—хлібом.

У країні, яка розвивається індустрією, такі внутрішні міграційні рухи, як перехід частини населення з сіл до міст, є конечні й економічно та з погляду національних інтересів — доцільні. Позитивним є також рух населення, головне молоді, у зв'язку з шуканням можливостей навчання. Нормальним є також переселення сільського населення з густо заселених сільсько-господарських районів до індустріальних чи й сільських теренів, в яких відчувається недостача трудових ресурсів. Проте міграція з України в інші райони СРСР спричинена браком місць праці для автохтонного населення. Еміграція поголовно етнічно українського населення за межі УРСР при рівночасній іміграції етнічно чужого населення до України є негативним процесом і, як потраиває

довше, може завдати великих втрат українському народові. У своєму висліді цей процес міг би стати для нас більшою катастрофою, ніж роки великого голоду на початку 1930-их років.

Чому діється так, що українці масово покидають рідні села та міста і переселяються в неукраїнські області, і як у дійсності виглядає справа з безробіттям на Україні?

Офіційно, в «країні перемоги соціалізму», в країні, яка вже від років перебуває (за словами її провідників) «на порозі побудови комунізму», не може бути і немає безробіття. «В СРСР, у тому числі і на Україні, ще наприкінці 1930 року було остаточно і назавжди ліквідовано безробіття...» — стверджується в «Українській радянській енциклопедії» (том 17, стор. 388).

Тому радянські науковці, замість цього терміну, властивого і характеристичного (за офіційною радянською термінологією) тільки капіталістичним країнам, знайшли розв'язку для соціалістичних держав у терміні «надвишка трудових ресурсів».

Під «надвишкою трудових ресурсів» розуміється та робоча сила, яка існує на даному терені і не є використаною в соціалістичній економіці. До неї не зараховують молоді, яка вчиться, і старших віком громадян, які належать до групи пенсіонерів (чоловіки понад 60, жінки понад 55 років). Однак тому, що до загальної кількості працюючих враховують також працюючу молодь та пенсіонерів, а до трудових резерв включені ті, що зайняті в домашньому господарстві, наприклад, жінки, що мають малолітніх дітей, числа і відсотки, що ними оперують радянські дослідники, не відповідають західному поняттю «безробітних». Але навіть узявши це все до уваги і ставши на найбільш консервативних позиціях в обрахуванні справжніх безробітних в Українській РСР, дістанемо числа, застрашаючі своїми розмірами.

Наявність безробіття в СРСР, хоч воно ще завжди є табу — державною таємницею, підтверджена цілим рядом радянських науковців. Одним з тих, що поставив це питання виразно вже в 1964 році, був директор Інституту економіки при Сибірському відділенні АН СРСР у Новосибірську А. Г. Аганбенян. У доповідній записці до ЦК КПРС, зробленій на доручення Н. Хрущова, він стверджував, що в СРСР одна п'ята населення є де факто без роботи, і то в умовах, коли 30—40 мільйонів людей працює для воєнної промисловости. При чому у своїх висновках він посилався на дані американського Центрального розвідувального управління (СІА), які, за його словами, є правдивіші і точніші, ніж доступні йому дані Центрального статистичного управління (ЦСУ) при раді міністрів СРСР.

Правдивість тверджень А. Г. Аганбеняна можна довести також і багатьма новішими матеріалами.

У статті «Створення трудовітких хемічних виробництв — один з напрямків підвищення зайнятости робочої



сили в західних областях УРСР» (надрукованій у збірнику «Економічна географія», випуск 3, Київ, 1968, стор. 57—58) М. Г. Ігнатенко, кандидат географічних наук Чернівецького університету, пише:

«На основі опублікованих матеріалів всесоюзного перепису населення 1959 року, які ми взяли за основу, були проведені розрахунки загальної кількості населення, трудові ресурси та їх зайнятість у західних областях УРСР на час перепису і на найближчу перспективу. У відповідності з цими даними західні областям у цілому властивий досить високий рівень використання трудових ресурсів (82%), котрий дещо вищий середньоукраїнського показника (77,8%). По окремих областях показник зайнятості коливається в межах  $\pm 4-3\%$ , що пояснюється підвищенням тут питомої ваги сільського населення. (Мається на увазі, що частина сільського населення, яка віднесена в матеріалах перепису до „зайнятого“, фактично бере участь у суспільному виробництві колгоспів, але з різних причин ще далеко недостатню).

«Виходячи з рівня використання трудових ресурсів у 1959 році і враховуючи розвиток галузей народного господарства, ми підраховали зайнятість працездатного населення на кінець 1970 року (таблиця 1).

Таблиця 1

*Рівень використання трудових ресурсів у західних областях УРСР (в %)*

Області	1959			1970		
	міське	сільсь.	всього	міське	сільсь.	всього
Волинська	70,4	90,2	84,5	71,4	90,8	85,0
Закарпатська	67,2	81,9	77,5	69,5	84,1	80,1
Івано- Франківська	67,8	84,6	80,6	73,8	90,6	86,1
Львівська	68,0	85,6	78,1	75,0	90,0	85,3
Рівенська	68,2	87,8	84,1	69,2	88,8	84,5
Тернопільська	63,3	88,1	84,6	68,0	87,8	84,1
Чернівецька	66,1	87,3	81,3	65,7	87,0	81,0
По західних областях УРСР	67,0	86,4	82,0	72,0	88,0	83,4

«До наведених даних додамо, що загальна кількість працездатного населення до 1970 року зросте до 5,3 млн осіб (проти 4,4 млн у 1959 році), а питома вага зайнятих у суспільному виробництві — до 83,4%».

Варто приглянутися ближче до поданих тут чисел чернівецького дослідника. Стан на 1959 рік по сімох західньоукраїнських областях був такий: 33% міського населення і 12,7% сільського, або 18% всього населення не були викори-

стані в народному господарстві. Якщо взяти поодинокі області, то найвищий відсоток незатруднених був: міського населення в Чернівецькій області 33,9%; сільського в Закарпатській — 18,1%, а всього населення в Закарпатській — 22,5%.

Але найцікавіші вираховані М. Г. Ігнатенком дані в проєкції на 1970 рік. Він передбачав, що в 1970 році будуть зайняті в загальному тільки 72,0% трудових ресурсів міського населення, 88,0% сільського і 83,4% всього населення. Це значить, що в 1970 році буде незатруднених 28% працездатного міського, 12% — сільського, а 16,6% — всього населення.

Який відсоток з тих «незайнятих» у 1970 році працездатних мешканців Західньої України можна з певністю назвати «безробітними» у прийнятому на Заході розумінні?

Той самий автор ділить «незатруднені резерви» на три групи, що дають змогу ствердити, яка кількість незайнятого населення могла б бути включена в народне господарство. Ігнатенко на підставі приступних йому статистичних даних говорить:

«Залишається тільки виявити ту частину, яка реально викликає потребу в трудовлаштуванні.

«Основу цієї групи становлять ті, що не навчаються, — утриманці в працездатному віці. Крім того, тут необхідно враховувати контингенти учнів старших клас (випускни групи), які, закінчивши середню і восьмирічну школу, потребуватимуть трудовлаштування...

«...Розглянемо, яку роллю в наведеному контингенті працездатного населення, що потребує трудовлаштування, відіграють окремі групи (таблиця 2):

Таблиця 2

*Групи незайнятих трудових ресурсів (у % до підсумку)*

Працездатне населення, що потребує трудовлаштування	Міське	Сільське	Всього
I група (чоловіки, що не навчаються, і бездітні жінки)	57,5	59,4	58,2
II група (ті, що не навчаються, і жінки, які мають дітей старше 7 років)	22,3	13,6	19,5
III група (випускники старших клас)	20,2	27,0	22,3

Погоджуючися з Ігнатенком, що реальні трудові ресурси є лише в групах I та III (разом 80,5%), ми все таки для більшої певности відкидаємо одну четверту з цих груп на тих, хто з різних причин не шукають праці чи будуть (частина групи III) навчатися. Приймаючи мінімально 60,0% тих з працездатного населення, що за автором «реально викликає потребу в трудовлаштуванні», дістанемо 17% безробітних у містах Західньої України. Отже кожен шостий

працездатний мешканець міст сімох західних областей УРСР, не мавши змоги знайти працю в 1970 році, мав зараховуватися до безробітних. Це число дуже зближене до поданого іншими радянськими джерелами, що оцінюють безробіття в містах західних районів Радянського Союзу на 18%, а в малих містечках — до 35%.

Ці дані для західноукраїнських міст не багато різняться від чисел для інших теренів України. Три науковці, які досліджують питання ресурсів продуктивних сил УРСР у Раді вивчення продуктивних сил Української РСР при АН УРСР — кандидат географічних наук В. В. Онікієнко, кандидати економічних наук В. Ф. Терещенко та А. І. Доценко стверджують:

«Дані вибіркового обстеження незайнятого населення малих та середніх міст Української РСР, що були проведені в травні 1965, показують, що питома вага трудових ресурсів, зайнятих у суспільному виробництві, у містах Донецько-Придніпровського району становила 70,4—83,6%, Південно-Західного — 70,2—83,8%, Південного — 73,1—84,3% («Економічна географія», міжвідомчий науковий збірник, випуск 4, 1968, видавництво Київського університету, стор. 20).

«Встановити розміри можливого вивільнення трудових резервів із домашнього й особистого підсобного господарства можна шляхом визначення мобільної частини незайнятих, тобто кількості працездатного населення, яке може і бажає брати участь у суспільному виробництві. В обстежених містах Української РСР у середньому ця група становила 51,2% всієї кількості незайнятих трудових ресурсів. Але залежно від особливостей розвитку та галузевої структури суспільного виробництва малих і середніх міст спостерігаються значні відхилення цього показника в територіальному розрізі. Найбільша питома вага працездатного населення, що потребує працевлаштування, у містах Донбасу і Придніпров'я (у Сніжному — 62,1%, Жовтих Водах — 75, Марганці — 80%) та в деяких містах Південно-Західного економічного району (Полонному — 60%, Бахмачі — 62,1, Стрії — 64,5%).

«По Донецько-Придніпровському економічному району працездатні, що не беруть участі у суспільному виробництві і потребують влаштування на роботу, становлять 52,4% усіх зайнятих у домашньому та особистому підсобному господарстві, у Південно-Західному — 50,8 та Південному — 43,3%. Структура цієї групи характеризується переважанням працездатних чоловіків економічно активного віку (до 40 років) зі значним складом сім'ї. Серед осіб, що потребують працевлаштування, 54,1% мають загальну середню та незакінчену середню освіту, 31,6% — початкову. (Там таки, стор. 21 і 22).

В. О. Білозерова, керівний спеціаліст Ради вивчення продуктивних сил Української РСР при АН УРСР у надрукованій у цьому ж збірнику статті «Населення і трудові ре-

сурси Волинської області» подає такий рівень зайнятості населення в 1965 році у суспільному виробництві (стор. 71):

	УРСР	Південно-Західний район	Волинська область
Міське і сільське населення	78,7%	75,9%	72,9%
У тому числі міське	80,5	81,3	74,3
У тому числі сільське	76,0	71,2	72,1

Коли дані про зайнятість усього населення в Південно-Західному районі збігаються з проєкцією Ігнатенка на 1970 рік, то числа для міського та сільського населення є цілком відмінні. Дані Білозерової складені за матеріалами звітного балянсу трудових ресурсів за 1965 рік, тобто мали б базуватися на найкращих джерелах. З них виходить, що за 1965 рік у всій Україні було 22,3% незайнятого в суспільному виробництві працездатного населення. Приймаючи мінімальний відсоток за Ігнатенком тих, що реально можуть працювати, а не мають змоги дістати зайняття, за 60% трудових резервів, — дістанемо кількість безробітних на Україні в 1965 році — 13,4% всього працездатного населення. У містах — 11,7%, на селі — 14,4%. Ще гіршу картину дає авторка, коли розглядає стан Волинської області:

«Отже, у Волинській області низький рівень участі у суспільній праці як серед міського, так і серед сільського населення. І хоч за семирічку рівень зайнятості населення в працездатному віці в суспільному виробництві зріс (по області — на 6,4, а в містах — на 11,1%), у більшості міст незайняте в суспільному виробництві працездатне населення становить майже чверть їх трудових ресурсів, а в таких містах, як Ковель, Волидимир-Волинський, Любомль, Устилуг, Берестечко, ця кількість досягає 26—35%. Однією з причин такого становища є слабкий розвиток промисловости. До того ж на зайнятість у містах значно впливає приїздже населення в складі працюючих.

«Найбільша кількість працездатного населення області, не зайнятого у суспільному виробництві, зосереджена у сільській місцевості. У 1965 році вона становила 38,3% до сільського населення в працездатному віці...» («Економічна географія», вип. 4, 1968, стор. 71).

Для одержання докладнішої картини поділимо населення на міське і сільське. На підставі приступних йому джерел Ігнатенко стверджує, що  $\frac{2}{3}$  (точно — 65,4%) вільних трудових ресурсів (незатрудненого працездатного населення) знаходиться в міських місцевостях, а лише  $\frac{1}{3}$  на селі. На перший погляд воно виглядає дивно, а то й неймовірно, коли пригадаємо, що обслідування проходить на теренах,

аграрно перенаселених. Великий відсоток «затрудненого» населення на селі спричинений системою збирання й опрацювання статистичних даних. Кожний мешканець села, що працював лише кілька днів на рік у колгоспі — вважається за затрудненого. Цим способом кількість зайнятих на селі дуже перебільшена і не відповідає навіть приблизній кількості повністю зайнятого сільського населення.

Вірнішу картину затруднення населення в колгоспах України можна одержати з статті «Про використання трудових ресурсів у колгоспах» — огляд редакційної пошти, надрукованої у журн. «Економіка Радянської України», ч. 7, 1969, стор. 65:

«Доцент Б. Тобіс (Уманський сільсько-господарський інститут) відмічає... У Черкаській області виробіток людино-днів на одного працездатного протягом ряду років дуже низький і майже не змінюється. Так, у 1962 році він становив 179, у 1964 — 174,3 і в 1966 — 180 людино-днів. До того ж, у 1966 році, як і в 1962, близько 15 тис. працездатних не виробили жодного людино-дня...

«Використання трудових ресурсів у колгоспах Львівської області висвітлюється в статті кандидата економічних наук І. Попова і аспірантки Львівського держуніверситету імени Івана Франка І. Попової... Характерною особливістю області є більш інтенсивна, ніж у інших областях, міграція сільського населення і вище зростання землезабезпеченості на душу населення. З 1958 по 1967 рік кількість працездатного населення в колгоспах області зменшилася на 136,3 тис. осіб...

«Не зважаючи на зменшення кількості працездатного населення в колгоспах, ступінь участі колгоспників у громадському виробництві систематично знижується. В середньому по області в 1968 році на кожні 100 колгоспників брало участь у колгоспному виробництві 67, у 1961 — 62, в 1964 — 63, а в 1967 — всього 56.

«Значно знизився також відсоток дорослих працездатних чоловіків і жінок, які працюють у колгоспах. Якщо в 1958 році в кожних 100 дорослих працездатних чоловіків у колгоспному виробництві брало участь 75, то в 1967 — лише 61, а жінок — відповідно 81 і 72...

«Важливим показником рівня використання трудових ресурсів у колгоспах є кількість днів, відпрацьованих за рік одним працездатним. У колгоспах Львівської області на одного працюючого в 1958 році припадало в середньому 134 людино-дні, а в 1967 — 128».

Ще краще уявлення про використання трудових ресурсів колгоспів України дають дані таблиці, складеної за матеріалами Центрального статистичного управління УРСР. Таблиця подана в статті старшого викладача Полтавського стоматологічного інституту І. В. Дарагана п. н. «Деякі пи-

тання раціонального розміщення і використання трудових ресурсів на селі» («Питання політичної економії», випуск 45, Київ, 1968, стор. 133). Ось таблиця і висновки автора:

*Використання трудових ресурсів і продуктивність праці  
в колгоспах УРСР у 1965 році*

	Відпрацьовано людино-днів і працевдатним при навантаженні 290 робочих днів за рік	% працевдатних, що не відпрацювали жодного людино-дня	Використання робочого часу при навантаженні 290 робочих днів за рік (в %)
Степ	222,3	0,9	76
Лісостеп	179,5	2,6	62
Полісся	168,0	3,7	57
Зона Карпат	130,2	10,0	45
По УРСР	187,5	2,4	64

«З наведених у таблиці даних видно, що в середньому по республіці одним працевдатним колгоспником відпрацьовано 187,5 людино-дня, що на 9,6% менше, ніж у 1959 році, і на 20%, ніж у 1964. Найнижчий рівень використання трудових ресурсів у колгоспах Полісся і зони Карпат. Так, у Рівенській обл. у 1965 році одним працевдатним колгоспником було відпрацьовано 159 людино-днів, Івано-Франківській — 137, а в Закарпатській — лише 119 людино-днів.

«Отже, кожний працевдатний колгоспник був зайнятий в громадському господарстві лише 10—13 днів за місяць. А якщо зважити, що частина колгоспників (близько 15%) мають постійну роботу в колгоспах і на їх частку припадає 25—30% всього фонду робочого часу, то зайнятість тих, що працюють на сезонних роботах, буде ще нижчою. Отже, як бачимо, запас праці використовується лише на 40—60% і залишаються невикористаними великі резерви робочої сили...»

Отож, за даними І. В. Дарагана, 36% робочого часу трудових ресурсів у колгоспах України в 1965 році не було використано. У перерахунку, ущільнивши зайнятість колгоспників до повних 290 робочих днів на рік, можна встановити, що понад третину працевдатного колгоспного населення взагалі не брало участі в 1965 році в трудовому виробництві колгоспів України. Далі автор стверджує, що в середньому zatrudнення одного колгоспника УРСР було в 1965 році на 9,6% менше, ніж у 1959, і на 20% менше, ніж у 1964 році. При перегляді окремих областей автор подає, що, наприклад, у Закарпатській області в 1965 році одним працевдатним колгоспником було відпрацьовано лише 119 людино-днів. Це

На підставі згаданих джерел та досліджень радянських авторів бачимо, що відсоток незатрудненого колгоспного населення в УРСР постійно збільшується. При цьому зменшується і кількість відпрацьованих днів у колгоспах одним працездатним. Все це разом дає невідрадную картину масового незатруднення, точніше сказавши, — безробіття сільського населення України.

Повернімося ще до статті Дарагана і його твердження, що в колгоспах було 36% невикористаних трудових ресурсів. Приймаючи, що мінімум 60% реально шукає за працею, дістанемо 21,6% безробітного сільського населення України. Подібні обчислення для зони Карпат дають 33%, для Полісся — 25,8%, а для Лісостепу — 22,8% безробітного населення в колгоспах. Дані ці є набагато вірніші і точніші, ніж обчислення М. Г. Ігнатенка про затrudнення на селі. Зрештою, і він сам стверджував, що дані про зайнятість населення в сільських місцевостях є невірні і дуже перебільшені.

У висліді всіх цих обчислень можна з великою дозою певності твердити, що в Українській РСР кожний шостий мешканець міста і майже кожний 4 мешканець села не є повністю зайнятий у суспільному виробництві. Протягом 60-их років велика частина українського населення УРСР не могла дістати праці, а в 1970 році кожен п'ятий працездатний мешканець України був практично безробітним.

\*

Напружену ситуацію на ринку праці ще більше ускладнює радянська економічна система. Планування з центру не зважає на місцеві умови, їх не тільки не знає, але й ігнорує. Брак комплексної розбудови цілості народного господарства окремих економічних районів збільшує диспропорцію в потребі та зайнятості робочої сили. Розбудова великих індустріальних комплексів у малих містах змушує до спровадження фахових робочих сил до місцевостей, у яких великий відсоток місцевого населення далі залишається незатрудненим. Наприклад, Херсонський бавовняний комбінат затrudнює тільки 5 600 місцевих робітників, тобто 25%, а 13 000 (75%) треба спроваджувати з інших населених пунктів. Подібні проблеми мають і Чернігівський текстильний комбінат, і Житомирський льняний комбінат. У висліді плівкість робочої сили на тих заводах досягає 30—33%.

Коли в середньому на Україні на трьох колгоспників тільки два працюють з повним навантаженням, а в деяких областях лише кожен другий є повністю затrudнений, — виникає проблема міграції: шукання праці та прожитку. Мігрують у першу чергу з села до міста, де ситуація також не краща. У містечках, головне західних областей України, кожен третій працездатний дорослий є без зайняття. Міграція до сільсько-господарських областей півдня України може

охопити тільки малу частину сільських вихідців. Лишається отже один шлях виходу в пошукуванні праці за межі республіки. На початку цього століття злидні і брак праці гнали мешканців Західної України, в першу чергу лемків, за океан — до США чи Канади. Сьогодні, в другій половині того самого століття, безробіття жене мешканців України, вже не тільки західних областей, у протилежному напрямі — на Схід, до Російської РФСР, Сибіру, Казахстану.

В одному з документів українського «самвидаву» з цього приводу сказано так:

«В Космачі гуцула чекало явище, яке на Заході називається масовим безробіттям, а на Україні в зв'язку з відсутністю безробіття — „тимчасовим незатрудненням”. Півроку або й більше космачанин перебуває на сезонних заробітках, далеко від рідного дому...»

(«Хроніка опору», січень 1970).

Цей стан не є випадковий, він зумовлений не тільки «пляновим» розвитком радянської економіки, але й є вислідом синхронізації економічного плянування з демографічною політикою імперіального центру в Москві.

Ця політика цілево прямує до того, щоб якнайбільше українського елемента виїжджало з українських земель, а на їх місце щоб прибували росіяни. Окрему роллю в цьому плянуванні відіграють промислові будівництва. Нормально вони повинні дати працю місцевому населенню. У наслідок цілеспрямованої політики московського центру вони з позитивного явища часто-густо стають негативним, збільшуючи чужий етнічний елемент на Україні. Звичайно тепер реалізується на Україні більше заводське будівництво так, що на українські терени присилають для побудови даного промислового об'єкту фаховий та адміністративний російський персонал. Після закінчення будівництва, що триває роками, весь цей чужий персонал не тільки залишається на місцях, але й спроваджує на Україну дальші допоміжні робочі кадри з Росії, зокрема членів своїх родин. У такий спосіб поширюється етнічно чужа база і створюється новий осередок русифікації. А для українськомовної радянської преси ще один аргумент про «братню допомогу» для розбудови української промисловости.

Останнім часом, для прикладу, об'єктом такої «братньої допомоги» стала Тернопільська область, що є другою за чергою областю з найбільшою кількістю незатрудненого населення. У місті Тернополі провадиться будівництво двох великих індустріальних об'єктів — текстильної фабрики і заводу машин та приладдя. Кадри, зайняті на будівництві, як і ті, що працюватимуть у новозбудованих заводах, майже потововно привезені з Російської РФСР, а місцеві безробітні українці будуть далі змушені через «обласний оргнабір» шукати праці поза межами України.



## Українська Канада в кривому дзеркалі ДО СТАТТІ Я. ГАЛИЦЬКОГО В Ч. 11 ЗА 1970 РІК

Микита І. Мандрика

Канада — надто поважна держава, а канадські українці — також надто поважний наш національний агрегат (пів-мільйона населення), щоб про них писати так, як це зробив захований за псевдонім Ярослав Галицький. У нього, мабуть, замалий багаж досвіду та знання самої справи.

Він почав з того, що Канада «зацікавлена якнайшвидше асимілювати імігрантів». Такого спеціального зацікавлення якраз немає. Жодних окремих заходів для цього не роблено за останні десятиріччя і не роблять тепер. Навпаки, Канада є країною великої толеранції. Розуміється, що кожна найбільш толерантна країна дбає про свою державну суцільність, і Канада з цього погляду засвоїла принцип подвійної суспільної оцінки: добрим канадцем буде той, хто залишається добрим українцем, ісландцем, шведом тощо. Однак зрозуміле, що державна влада не бере на себе ліквідування за збереження ідентичності окремих національних груп, а залишає це їхній власній опіці. І ця опіка проявляється дуже активно. Коли ж Я. Галицький каже, що ліберальна настанова уряду Канади до національних груп в останній час поєднується вибухом активності французької провінції Квебеку, то це його вільне припущення. Особливе ставлення федерального уряду до французької частини населення не пов'язане з його ставленням до інших національних груп. Про це йтиме мова далі.

Окреслюючи «ставлення урядових кіл» до прагнень етнічних груп як негативне, а в деяких випадках як лицемірне, Я. Галицький називає — з певним глуфом — виступ колишнього канадського прем'єра Джона Діфенбейкера в Об'єднаних Націях, у 1960 році, порожнім жестом. Він забуває, що ні Канада, ні будь-яка інша держава не мають жодної потреби в своїй реальній політиці ставати на боротьбу за Україну, але та чи інша декларація їх представників на користь України є нашим позитивом, моральним скріпленням нашої боротьби. Щоб не вертатися ще раз до п. Діфенбейкера, я спинюся на іншому глузливому трактуванні його від п. Галицького. Говорячи (і знову безпідставно), що «українці втрагли багато потенціалу тому, що вони майже суцільно виявляли себе по стороні консервативної партії», п. Галицький твердить, що «наше суспільство та наші центральні установи продовжують і далі влаштовувати бенкету та

урочисті прийняття на честь Діфенбейкера, якого навіть самі консерватори усунули від проводу».

Діфенбейкера, який увійде в історію Канади як один з найбільш здібних і заслужених державних мужів, вшановували й далі шанують навіть його політичні противники. Ліберальний уряд провінції Саскачевану, наприклад, спеціально вшанував його, назвавши одно з озер його іменем, а його родинну хатину зробив історичною пам'яткою. І коли українці Канади вшановували його навіть після його відходу від державного проводу, то цим вони показали свою національну шляхетність: вшановують не для того, щоб «підкупити» на свою сторону, а за дійсні заслуги на широкому полі державної діяльності. Діфенбейкера не «усунули», а підкопали низьким інтриганством, яке часто буває в системі демократії. Підкопали і самі попадали. А Діфенбейкер, не зважаючи на те, що його місце в парламенті як голови опозиції зайняв інший, користується й далі великим авторитетом, і до його слова прислухається ціла Канада. Недавно він відвідав Радянський Союз, зокрема Україну, і цілковито виправдав довір'я до нього канадських українців та їх проводу. Треба також згадати, що першого міністра федерального уряду Канади — українця — призначив Діфенбейкер (М. Старчевського).

Повертаюся до другої сторони статті п. Галицького. Пише він: *«Наша центральна установа, Комітет українців Канади (КУК)... вдовольняється декларативними заявами та солодкими словами політичних діячів»...* *«Одначе, дійсність є досить прикра. Престиж Комітету українців Канади... за останнє п'ятиріччя очевидно занепав... стаціонар у президії Комітету, президент якого став символом анахронізму»...* Щоб таке написати, треба Бога боятися. Тут кожне твердження п. Галицького — фантазія або некомпетентність. Престиж Комітету за останнє п'ятиріччя ніяк не гірший, як за попереднє; діяльність і впливи на незмінно поважному рівні. Останнє п'ятиріччя — це період праці Королівської комісії про двомовність. Саме поширення цієї Комісії з виключно англо-французької, як вона урядом оригінально була визначена, на інші етнічні групи сталося під рішучим натиском керівників етнічних груп, а головне нашої. Почалася діяльність Комісії і продовжувалася усі п'ять років. Комітет українців Канади виконав величезну працю своїми виступами перед Комісією, організаційними заходами щодо виступів окремих українських установ і організацій та впливами.

Що торкається президії Комітету, то треба ствердити, що Комітет є об'єднанням українських центральних організацій у Канаді, які дають своїх (очевидно, компетентних) представників до складу президії Комітету. Президент Комітету є лише головою, толерантним до всіх складових організацій та їх представників у президії. Персонально о. д-р В. Кушнір (на якого натякає п. Галицький) є ідеальний у своїй об'єктивності й авторитетності для репрезентації. Рі-

шення президії залежать від голосів її членів. Кожний з її членів репрезентує свою організацію, і тому праця КУК тісно пов'язана з його складовими угрупованнями і з їх провідними діячами. У такій системі немає архаїзму, не може бути й стагнації. До речі, о. д-р Кушнір у цьому році, на великий жаль, відходить через свій поважний вік.

Жартує п. Галицький і над українським антикомунізмом, яким ніби українці Канади хочуть вислужуватися перед урядовими колами, а ті цього не хочуть. Порожні жарти, бо український активний антикомунізм є ідейною силою і здоровою політикою самого українського суспільства, для нього ж самого, а також і для Канади, яка є державою канадських українців. Одначе, дуже часто й серйозно канадські політики прислухалися й прислухаються до українського голосу. Парадоксу жодного, який уявляється п. Галицькому, не існує.

Критикує п. Галицький і наших «репрезентантів» в урядовій системі. Йому, наприклад, здається, що сенатор П. Юзик робить смертельну помилку, мобілізуючи так звану «третю силу», себто всі етнічні меншини в Канаді. Критик не може того зрозуміти, що для успішного здійснення наших плянів ми не можемо замикатися в своє гетто, а, навпаки, дуже корисно й навіть конечно діяти ширшим фронтом. Тактика сенатора Юзика не тільки заслуговує високого визнання, але й виявилася успішною. У багатьох виступах ми йдемо спільним фронтом, і часто — в проводі. Не задовольняє п. Галицького й діяльність проф. Я. Рудницького — члена Королівської комісії для двомовности. Уже одна присутність проф. Рудницького в Комісії свідчить про певні впливи українського проводу в центральному уряді. Участь його в переслуханнях Комісії по цілій Канаді відіграла також позитивну роль для української справи. Українська проблема в Канаді, її поважність для Канади виступила на весь зріст у переслуханнях на працях Комісії. Проф. Рудницький зробив найбільше, що міг би в конкретних умовах. Не забуваймо, що українці складають лише 2% населення Канади.

Обезцінює п. Галицький наших послів у федеральному парламенті. Йому подобаються ті, «що були», а не подобаються ті, які є. А вину складає він на «параліч у громадському проводі», ніби бракує «відповідних сил, які могли б вплинути на цих послів». Думаю, що коментарів на це не треба.

І далі каже п. Галицький: «...наші громадські організації, а навіть наукові інституції, очолюють люди пересічної інтелігенції і що здібніші та більш компетентні особи відходять від громадського життя». Хочу попросити п. Галицького: назвіть імена тих пересічних, що не відходять і тих непересічних, які відійшли чи відходять?

Вказуючи на те, що уряд Канади призначив 50 000 000 дол. на підтримку французьких шкіл і культури в Канаді і поза межами провінції Квебеку, п. Галицький приходить до висновку, що уряд не береться щиро до припинення аси-

міляції інших етнічних меншин. Справа французів у Канаді це цілковито інша проблема, ніж проблема інших національних груп. Центральний уряд Канади, на чолі з французом П'єром Трудо, енергійно протидіє дуже активному сепаратистичному рухові в Квебеку. Такий рух у канадській демократії є легальний (доки провадиться конституційними шляхами — через парламенти). Легально Квебек (коло 6 мільйонів компактного французького населення) є *конфедеративною* частиною Канади, себто — в зв'язку двох рівноправних держав. Тому може легально розлучитися. Одначе, практично Квебек став *федеральною* провінцією з широкою автономією. Французи ніколи не забували своєї самостійності, але й не були активними в її відбудові. Лише кільканадцять років тому Квебек «розбудився» і вимагає свого. Тому що Квебек є третьою Канади, центральний уряд не хоче допустити його відділення і йде на все більші й більші пільги для нього. Для того й була призначена Королівська комісія двомовності й двокультурності, щоб вияснити справу полагодження відносин між Квебеком та рештою Канади тим способом, щоб Квебек не покидав канадської федерації. Частина самих французів не бажає цього з економічно-політичних міркувань, але друга частина рветься до повної сепарації від Канади. Хоча легальна партія сепаратистів, під проводом Рене Левека, не дбає про жодну допомогу французам поза межами Квебеку, вважаючи, що вони засуджені на асиміляцію і не затримують своєї мови в англomовному оточенні, уряд Трудо пробує настільки їх активізувати, щоб Квебек почував себе в натуральній злуці з цілою Канадою.

Самовпевнене твердження п. Галицького, що «*етнічні групи мають прекрасну нагоду перекопати уряд Канади, а особливо його французьких членів*», що підтримка інших етнічних груп є в інтересі Канади, свідчить про повну некомпетентність і непоінформованість автора. Поперше, Квебек не цікавиться іншими національними групами в Канаді. Подруге, центральний уряд в Оттаві знає, що це не допоможе йому заспокоїти Квебек. Центральний уряд і такі провінційні уряди, як Манітоба, Саскачеван, Альберта (де українці живуть масовим поселенням), вважають на безпосередні вимоги інших (крім французької) національних груп і поволі йдуть на задоволення цих вимог. Так, наприклад, у цих провінціях українська мова уведена як предмет навчання в урядових школах з усіма правами для університетських студій. У цьому є одне з дуже важливих досягнень українців Канади (на чолі з КУК).

До цього треба сказати, що Комітет українців Канади весь час перебуває в добрих відносинах з провідними діячами Квебеку й іншими французькими провідниками, починаючи з кол. ліберального прем'єра Жана Лесажа, який властиво «востресив Квебек» і запровадив радикальні реформи. Такі самі добрі відносини зберігаються й із іншими квебекськими французами в федеральному уряді та на інших провідних

позиціях. Такої ж політики тримаються й інші наші провідні інституції (наприклад, Українська вільна академія наук). Тому зауваження п. Галицького, що *дотепер наші провід* та наші наукові інституції не скористали з нагоди конфлікту в франко-англійських взаєминах, є порожніми словами.

Не можна оминати ще одного осуду п. Галицького: *«Наші громадські організації та установи перебувають у стадії застою. Те, що деякі лідери наших організацій окупують чільні місця по 20—25 років, не є здоровим явищем не тільки тому, що надто амбітні вожді не допускають зміни, а тому, що немає здібних, компетентних та охочих кандидатів»*... Як можуть «амбітні вожді» не допускати зміни, коли немає кандидатів, щоб їх не допускати? Кандидатів дійсно немає, бо в Комітеті треба працювати, і то даром. І «амбітні вожді» мусять працювати; бо «неамбітні» працювати даром не хочуть.

У національній діяльності українців Канади застою немає; а є «зміна коней» в історичному возі. 4—6 грудня 1970 відбулася в Торонто передконгресова нарада Комітету українців Канади. На ній відбувся між іншим симпозіум на тему проводу. Авторитетні учасники довели, що провід народу взагалі веде так звана «середня» кляса — діяльна інтелігенція в різних галузях життя. Українське суспільство в Канаді має дуже поважну інтелігенцію, але вона пасивна, і щоб зрушити український історичний віз у Канаді, треба пасивність нашої середньої кляси обернути на активність. Це не легка праця, але є «діяльні», які беруть на себе завдання урухомити «недіяльних». Важливим є те, що це усвідомлено. Краще наше студентство почало виявляти бадьору й надійну активність. Краще наше учительство досить успішно посуває вперед шкільне українське навчання в державних школах. На черзі *українізація* родин молодших поколінь. Одірвавшись від старших, молодше покоління в більшості залишає своїх дітей на англійській мові й українській безграмотності, бо й само є неписьменне по-українськи. В цьому корінь нашого лиха. І я хочу спитати тут критиків нашого Комітету українців Канади, критиків наших діячів (як сенатор Юзик, проф. Рудницький, послі до парламентів та інші, критиковані п. Галицьким), чи діти цих критиків, включно з п. Галицьким, говорять в їхній рідній хаті українською мовою і чи самі батьки нею говорять з своїми дітьми?

Ми маємо всі дороги відкриті в Канаді для розвитку нашої мови, культури взагалі, шкільництва. Бракує нашого хотіння використати ці дороги. Навіть коли вони ще не навстіж відчинені, вони заростають бур'яном недбання. Приклад: ми добивалися «кулаками», щоб манітобський уряд дозволив навчання української мови в державних школах. Кілька років тому добилися. Двері шкіль для української мови відчинилися широко. І що ж: на десятки тисяч населення записалося в початках пара десятків учнів. Правда, тепер є їх кілька соток: завдяки відданій праці провідного активу. Подібне явище повторювалося і в славістичних відділах університетів,

в яких заводилася українська мова й література. Але наші зусилля дають свої добрі наслідки.

В цих зусиллях народжується нова активна заміна старшого діяльного покоління української Канади новим, молодим.

За свої 80 літ у канадській історії, українці Канади перебороли багато труднощів з меншими, як маємо тепер, фізичними й інтелектуальними силами та з більшими виявами неприхильности. Українське масове поселення в Канаді йшло трьома хвилями. Остання хвиля — це так звана третя іміграція (після другої світової війни). І тепер українське населення складається з чотирьох поколінь: четверте й третє покоління від перших двох іміграційних хвиль, а друге — з останньої. За статистикою Королівської комісії (на основі перепису 1961), 80% українців Канади — це ті, що народилися уже в Канаді, лише 20% дійсних імігрантів (цифри подаю в заокругленнях). А проте в «українських» провінціях — Манітобі, Саскачевані й Альберті — 70% українського населення назвало свою матірню мову українською (з німців в усій Канаді 40%, лише у Манітобі 60% подало як рідну мову німецьку). Це свідчить про дужий (можна назвати його атавістичним) опір українців асиміляції. Більш того: у певних околицях цих провінцій українці третього й навіть четвертого покоління зберегли у великій мірі й активно виявляють свою національну українську ідентичність. Прикладом можна взяти славний Давфінський український всеканадський фестиваль, який відбувається щороку з великою маніфестацією.

Всякі екстраординарні політичні події, як війни, заворушення, реформи і т. п., викликають пошкваллення й активізацію українського національного почуття. Так було в часи першої й другої світових війн, особливо під час другої. Тоді українсько-канадська молодь, яка звикла вважати себе лише канадцями, зразу після покликання до війська віднайшла й глибоко відчула свою українськість. Гуртувалася під цією національною ознакою і створила (при допомозі КУК) свій, офіційно визнаний, центр у Великій Британії, в Лондоні. Тепер це є український легіон канадських ветеранів. Таку позитивну в цьому відношенні реакцію викликає тепер квебекське «повстання», рух за реформу конституції й ін.

У цьому основи нашого оптимізму, нашої віри в невмирущість української Канади. Але мусимо *працювати*, і то широким фронтом. Всі, не покладаючися на фікцію «відповідних сил» та не обмежуючись олімпійською критикою тих, які дійсно працюють.

## Дві цитати і коментар

Володимир П. Стахів

«Додам ще свою особисту думку, що *не на еміграції*, а таки на Україні народилися найвищі досягнення молодого поезії, і то судячи з творів, які ще, на жаль, не появились друком. Більші вони глибиною своєї стихійної ворожбитности, поетичної сугестивности, насиченої цілою гамою людських емоцій».

(Віра Вовк, «Сучасність», 1970, ч. 12, стор. 86)

«Твердження: „... на Україні народилися найвищі досягнення молодого поезії, судячи з творів, які ще, на жаль, не появились друком”, — не можу ні прийняти, ні заперечити, бо ця творчість не існує для мене як факт. Але атмосфера і *потенціал тих людей* для мене відомі, і мені дуже тяжко зарозитися оптимізмом Віри».

(Богдан Бойчук, там таки, стор. 87)

Обидві цитати, взяті з статей надрукованих у тому самому числі нашого журналу, не можуть залишатися, на мою думку, без коментаря. Підкреслення курсивом в обох цитатах — мої. Треба було це зробити, щоб читач міг легше зрозуміти, про що властиво йтиме мова.

Насамперед треба погодитися, що перша цитата жодних пояснень чи якогось коментаря не потребує: там оцінка зформульована недвозначно, коротко та чітко. Авторці йдеться передусім про те, що «не на еміграції» існує «сіль землі» української поезії, як дехто з-поміж поетів не тільки думас, але й надто голосно проголошує. Можна з такою оцінкою не погоджуватися і вважати її суб'єктивною. В такому випадку треба аргументувати конкретними протиставними прикладами, щоб переконати читачів щодо помилковости оцінки, зробленої авторкою. Тобто переконливість аргументів повинна б стояти на першому плані. На жаль, опонент цього не зробив.

Друга цитата вимагає деяких уточнень та окремого з'ясування, тобто чергового (як висловився б Б. Бойчук) «проясня». Поперше, опонент у своїй відповіді пропустив, зацитувавши контрагентку, три дуже суттєві слова («не на еміграції»), які напевне викликали його схвильовану — не щодо форми, а щодо змісту — реакцію. Бо ті три слова стосуються і його особисто, і його колег з тієї самої літературної течії, які продукуються на тій же еміграції. Досягнення молодого поезії на Україні (зокрема тієї, що її режимово-монополістсь-

кі видавництва не приймають для публікації) можуть для опонента «не існувати як факт». Це його добре право, яке йому заперечити нікому не вільно, тим більше що він з цією творчістю не ознайомлений так, як це мала нагоду ознайомитися з нею його контрагентка. В такому випадку незнання того роду творчості є чисто особистою справою опонента, і тільки жаліти треба, що з таким скептицизмом він виступив публічно. Твердження про «не існування як факту» поетичних досягнень на Україні аж ніяк не говорить проти того, хто такі досягнення посідає, а виключно проти того, хто твердження того роду ставить.

Однак стурбування викликає не вищесказане. Це, так би мовити, справа майже другорядна. Бо можна надалі вважати себе «сіллю землі» так, як це, до речі, роблять українські емігранти також і в інших ділянках — у політиці, науці, влаштуванні суспільних взаємин тощо. «Солеземельна» ментальність є, мабуть, притаманна кожній довготривалій політичній еміграції. Тобто — це явище, з яким важко боротися, хоч кінцевим є таку ментальність у собі подолати. Стурбування викликає мова про «потенціал тих людей» (тобто всіх без винятку діячів культури на Україні, в тому числі передусім тих з-поміж молодішої генерації) — потенціал, який в опонента не викликає оптимізму. Що це означає висловлене простішою, більш публіцистичною мовою? Опонент, не «заражений оптимізмом» Віри Вовк, бездискусійно твердить, що молоді поети на Україні — і ті, що вже ввійшли в літературу, і ті, що зробили (або лише роблять) перші кроки — не спроможні (ні фактично, ні навіть «потенціально») мати будь-які досягнення. Іншими словами, вони всі якісь безпомічні невдахи, а, може, тільки дуже пересічні таланти, яким ще далеко до «найвищих досягнень»... поетів з «Нью-йоркської групи». Інакше такий скептицизм, або брак «оптимізму», тлумачити не можна. Такий підхід опонента Б. Войчука до літературних явищ і до культурного процесу на Україні відомий не тільки з його репліки Вірі Вовк, але з його вже раніше висловленого погляду, наприклад, у рецензії на збірку поезій Романа Бабовала («Сучасність», 1970, ч. 1, стор. 50—54). Там, між іншим, сказано, що Р. Бабовал, подолавши впливи шестидесятників на Україні в своїй літературній праці («все це гості з світу „шестидесятників”»), почав «глибше і суттєвіше» виявляти себе і посів шансу перебрати наслідство «старійшин», яким «вже час виписати себе з молодих поетів». Останнє, мабуть, тому, що вони вже здобулися на «найвищі досягнення», що їх Віра Вовк приписує тільки молодій поезії на Україні.

Здається, що меншу скромність годі уявити!



## Антиподом африканським ставши...

Ярослав Рудницький

### АФРИКАНЦІ АФРИКАНСЬКОГО І НЕАФРИКАНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

Є африканці різного походження: бушмени, йорубанці, манде, туркани, ібо, банту — всі справжнього африканського коліна; а є «імігрантського» походження: європейського й неєвропейського. Між цими останніми гіндуси з Індії мають сильну іміграцію на «Чорному континенті». Під час своєї подорожі по Африці я шукав «африканців українського походження», бо коли можуть бути «американці», «канадці», «австралійці» й інші «німці» українського походження, то — думалося мені — деє на тому континенті могла б заіснувати й нова раса того покрою... На жаль чи на щастя, в Африці я не знайшов ніде «африканців українського походження», і тому, може, я ще живий, а то могли б з'їсти з кістками... Пригадується маленька вістка з вінніпезької «Фрі Пресс» з-перед від'їзду з Канади: пані М. Меккай заскаржила уряд Катанги на 40 тисяч фунтів відшкодування за чоловіка, якого з'їли африканці під час війни в цій країні. Бути з'їденим тубільцями «африканського походження» є остільки корисне, що по нас залишаться ще кістки, і тоді ваша вдова може пізнати вас по скелету. Гірше, як вас хтось з'їсть з кістками...

Отож коротко: «африканців українського походження» в Африці я не знайшов. Зате є тут цікава «раса» африканців неафриканського походження — «африканерів» (як їх називає «Українська радянська енциклопедія»), а за їхнім власним визначенням «африкаанс». Вони відреклися свого голландського роду, створили свою «африкаанс»-ську мову й культуру, стали «африкаанс» нацією і в 1961 році проголосили незалежність від Британського Коммонвелту, назвавши свою державу «Південно-Африканською Республікою» (ПАР). На тім не кінчилося. У почутті своєї расової окремішності вони завели в своїй хаті свою правду — відділення білих від небілих, або т. зв. апартеїд. Воно впадає в очі на кожному кроці. У кожному порту чи аеропорту є відділи ПАР «для білих тільки» й «для небілих». Паркувальні стоянки по містах з виразними написами для одних і для других. На головній пошті в Калшгадті-Кептавні (тут усе двомовне «африкаанс»-сько-англійське) я підійшов 25. XI. 1970 до віконця, щоб купити поштові марки, й побачив у черзі, що чорні з мене підсміхаються, а один, відходячи, показав мені рукою

на своє лице. Коли прийшла черга на мене, білий урядовець за віконцем сказав піднесеним тоном:

— Для білих віконця по другому боці, числа 7 — 8 — 9.

— Алеж я тут уже досить довго стояв у черзі, може б ви таки полагодили мою справу, отих кілька листів і карток!

Білий урядовець підвищив голос:

— Пане, ви в апартеїдній країні й мусите підпорядкуватися правилам!

— Чи це законне, конституційне? — запитав я.

— Так, законне і конституційне! — була шорстка відповідь.

— Так чого ви, білий, тут сидите? — запитав я здивовано.

— Я не маю часу на балачки. Черговий, прошу!

Я став для нього «прозорою людиною», перестав існувати, і він безцеремонно, понад мою головою, почав обслуговувати чорного, що стояв за мною в черзі. Не було ради, треба було знову ставати в чергу перед віконцем ч. 8 по другому, «білому» боці.

У місцевій Південно-африканській бібліотеці (в якій «україніка» складається з одної англійської брошури!) стоїть й крісла, зарезервовані для «білих» і «небілих». Те саме в автобусах, таксівах (одні з написами «для білих», другі «для чорних»), у школах, церквах (не всіх), кінотеатрах, ресторанах і т. д. Написів «для білих тільки» (часом «для європейців») і «для небілих» тьма-тьменна. Для людини, що приїде з другої півкулі й не знає тутешніх «добрих звичаїв», тяжко пристосуватися до місцевого стилю життя.

Зацікавлений не тільки «чорно-білою» справою, але й «африкаанс»-сько-англійською двомовністю я вдався до союзного (республіканського) міністерства для справ культури, мав дискусію на згадані теми з його керівниками (самого міністра не було), а потім ми пішли до міністерства інформації по відповідні матеріяли. Остаточно з'ясували мені, що «апартеїд» — найкраща розв'язка расового питання в Африці, бо воно виключає всяку дискримінацію в праці, соціально-економічній, культурно-науковій й інших ділянках життя. В обсягу своїх рас «всі рівні» й обидві групи, «білі» й «небілі», теж рівні між собою, власне як групи. Одне слово, за для принципу рівності й з метою вилінувати всяку дискримінацію заведено в країні «апартеїд» — єдиний, на думку більшості населення, раціональний підхід і реалістична розв'язка расового питання в гетерогенних державах.

Я розказав свою пригоду на пошті, окреслюючи це як дискримінацію «білих». На це мені відповіли, що власне, щоб уникнути такої дискримінації, встановлено різні середовища для одних і других. Тільки я «не туди попав»: перед «білим» віконцем для мене було все рівноправне, ніякої дискримінації не було.

Розмова зійшла на систему освіти в країні. Так, у Південно-Африканській Республіці є окремі школи для «білих» і «небілих», і на тому користають і одні й другі. В останній час створено кілька університетів для чорних. На жаль, немає їх ким повнотою обсадити, бо ні зулуси, ні гіндуси, ні інші ще не готові для вищого академічного життя. З konieczности викладають там іще білі, але в далекій програмі є обсада професури власними силами чорношкірих. В усіх цих університетах передбачено обласну двомовність, тобто у зулуському університеті будуть викладовими англійська й «африкаанс»-ська мови, а крім них і зулуська, як одна з мов банту. Те саме в гіндуському університеті в Дурбані, де вчать і викладають теж і по-гіндуському.

## У «БІЛИХ» і «ЧОРНИХ» УНІВЕРСИТЕТАХ

Мені, що в Канаді рекомендував у «Репорті Королівської комісії» створення «обласних» університетів для більших груп автохтонів і «імігрантів», було цікаво й важливо оглянути зблизька, як функціонують подібні університети в Африці. З великою допомогою одного з керівників ресорту тубільчих справ, Й. П. де Свордта, я мав змогу відвідати найстарший у республіці університет Стелленбош, яких тридцять миль від Капштадту. Він улаштував мені виклад і зустріч з професурою мовознавчого департаменту цього університету й кількохвіом під керуванням голови департаменту проф. П. Й. Оостгойзена на тему різних розв'язок мовного питання в дво- й багатомовних країнах. Я сам доповів про працю Королівської комісії для двомовности й двокультурности в Канаді і про те, що ми в першому томі нашого «Репорту» нав'язали і до південноафриканської офіційної двомовности (англо-«африкаанс»-ської), на жаль, не взяли до уваги неофіційної двомовности, що існує в цій країні як «обласна» на територіях, де більшість населення говорить «неофіційними» мовами. Під час кількохвіому мене познайо-млено з статусом цих мов у Південній Африці й їхнім конституційно-легальним забезпеченням у даних областях. «Обласна» двомовність (наприклад, зулу-«африкаанс»-ська) панує в шкільництві, адміністрації, судівництві, взагалі в громадському житті даної території. Власне тепер іде велика праця над творенням «обласних» банту-мовних університетів. Паралельно з цим іде праця над теоретичними дослідями трибальних мов країни, як зулуська, косанська, сутуська, тсонгська, тсванська, зуазі, венданська й інші. Проф. Оостгойзен приніс і вручив мені на спомин нову мапу бантуських мов з їхнім поширенням, диференціяцією й первісними теренами мовлення. Стелленбошський університет офіційно двомовний з мовою «африкаанс» на першому місці. Він для білого населення країни.

Другим «білим» університетом, що я його відвідав, був Капштадський університет, точніше його гуманістичний факультет і бібліотека, що містяться в центрі столиці. Цей університет теж офіційно двомовний, але в ньому англійська мова на першому місці. Подібна ситуація панує і в Натальському університеті в Дурбані, який я відвідав 27. XI. 1970. Тому що один з найближчих тубільчих банту-університетів віддалений понад двісті миль у глибині континенту, в Натальському університеті дали мені відповідні матеріали й особисті інформації про його функціонування й пляни майбутнього розвитку. Мене сполучили телефоном з одним з професорів, і ми мали змогу хоч на віддалі перекинутися кількома словами з «Університетом Зулулянду» в Наталі.

Найцікавішим з усіх «небілих» університетів був для мене Гіндуський університетський каледж у Дурбані. Заснований десять років тому виключно для гіндуського населення республіки, він розпочав свою академічну діяльність з сотнею студентів, сьогодні налічує 1 700 студентів. Приміщений у невідповідних будинках на Салісбурі Айланд, він займе новий кампус у 1971 році на Чілтерн Гілс під Дурбаном і прийме нову назву «Університет Дурбан-Вествіл».

Я був гостем ректора проф. С. П. Олів'єра, брав участь у кінцевому зібранні факультету (з 20 відсотками гіндуських професорів покищо) й докладно познайомився з його структурою й плянами на майбутнє. Отож, цей університет утримується з бюджету федерального й провінційного урядів. Він має задоволити академічні потреби «імігрантської» (не тубільчої) групи в Наталі, а там і в усій Південно-Африканській Республіці, що в цілому становить коло 600 тисяч (приблизно стільки, скільки українців у Канаді). Гіндуси, горді з свого походження й стародавньої культури, розбудовують своє академічне життя в Північній Африці дуже інтенсивно і ставляться з великим розумінням до академічного нарібку. Адміністрація університету сподівається, що за ближчого часу більшість, якщо не всі катедри університету будуть обсажені гіндуськими професорами. Ректор (сам білий) пояснив, що молодь талановита й радо горнеться до студій. В університеті викладається сучасна гінді-мова, але крім цього є й санскрит, як найстарша (засвідчена) мова Індії. Гіндуські поселенці в Наталі — більш як сто років, за цей час розбудували економічне, релігійне й культурне життя своєї групи. Їхній університет, створений урядом в рамках зберігання й розвитку гетерогенних культур країни, є вершиною їхнього інтелектуального життя; як такий він виконує важливу престижову функцію для цілої групи й забезпечує їй культурно-соціальний статус у південноафриканському суспільстві.

Виїжджаючи з Дурбану, я думав, що «апартеїдна» політика й система має свої позитиви. Вона не дозволяє асимілюватися, тобто самоликвідуватися поодиноким етносам ге-

терогенного суспільства, а, навпаки, до певної міри змушує «інші етнічні групи» зберігати свою мову й культуру в контексті офіційної двомовності. І далі, думав я, яка велика різниця між південною Африкою і Канадою та канадськими етнічними групами, що на 30% (українці), 50% (німці, поляки), а то й 80% (скандинавці) затратили свою мову й культуру, асимілюючися з панівною англійською. І пригадалися мені дві речі з 60-их років:

Зізнання декана Сен-Боніфаського каледжу, француза Пер Гі 1965 року перед Королівською комісією у Вінніпезі, мовляв, коли українці хочуть зберегти свою мову й культуру в Канаді, вони повинні мати свій університет у цій країні. І друге: моя рекомендація в справі творення обласних «федерованих» університетів для «інших етнічних груп» на кошт федерального, а то й провінційних урядів у Канаді, що я її висунув у своєму меншинному рапорті в першому томі.

Треба було їхати до Південної Африки, щоб переконатися наочно, що як тубільчий (наприклад, ескімоський), так і «імігрантський» (наприклад, український) університети не якась утопічна пропозиція, а конкретна можливість, що здійснюється на наших очах не у т. зв. вільних країнах, а в «апартеїдній» системі на півдні Африки, точніше — в країні Рога Доброї Надії.

## АФРИКАНСЬКА УКРАЇНІСТИКА Й УКРАЇНСЬКА АФРИКАНІСТИКА

Моє цьогорічне зацікавлення Африкою почалося від Бордо й Міжнародного конгресу порівняльної літератури з темою «Взаємини між Європою й Африкою на літературному полі». Після доповіді про «Африку в житті й творчості Лесі Українки» один з чорношкірих дискусантів поставив питання: «Чи була Леся Українка у Центральній і Південній Африці?». А іншого цікавило, чи, крім Лесі Українки, писав хто інший про цей континент в українській літературі? Тоді коли на перше питання було легко відповісти, точна відповідь на друге питання вимагала б окремого дослідю. І справді, треба б комусь зайнятися хоч би й «сухим» бібліографічним реєстром української африканістики. Здається, що найбільш зацікавлення в нас викликав завжди Єгипет, згадати б, крім Лесі Українки: Франка, Окуневського та інших. Далі вглиб Африки ми йшли в літературі «долиною Нілу». Прекрасне Б. І. Антоничеве «Слово про чорний полк» описує італійсько-абесінську війну 1936 року. На жаль, воно не відоме в самій Абесинії, і переслана від УВАН кілька років тому до Аддіс-Абеби копія поеми невідомо, чи дійшла, бо ніякого підтвердження відбору її УВАН у Канаді не дістала. На жаль, моя цьогорічна африканська подорож ішла західним і південним побережжям «Чорного континенту», так що не тільки

Єгипет, але й Етіопія й інші країни були поза обсягом мого безпосереднього досвіду. Все ж мені здається, що в деяких місцях чи середовищах, головне в Південній Африці, мені довелося бути «першим українцем». Це зокрема торкається університету Стелленбош чи капштадтських і дурбанських академічних шкіл.

Які мої спостереження?

Насамперед треба ствердити, що зацікавлення «рештою» Африки (крім наднільської долини) у нас було слабе, і це відбилосся в мінімальному забезпеченні чи постачанні українці в бібліотеки й наукові заклади африканських країн. Тоді як на інших континентах книгосховища мають завжди якийсь пристойне мінімальне число книжок про Україну, африканські бібліотеки стоять усі майже на нульовому пункті. Навіть часта в бібліотеках Заходу книжка Степана Рудницького «Україна та її народ» — мінімальна позиція в світовій українці, тут не відома. А з новіших праць теж ніяких немає. А тим часом Африка «приходить до слова» в світовому контексті. За неї йде тепер великий змаг між Сходом і Заходом. Декolonізаційний процес — усамостійнювання поодиноких народів і племен, деяких навіть тоді, коли вони ще вчора «сиділи на деревах», очевидний, і він відбувається власне по лінії вибору між Сходом і Заходом. Тоді як Північна Африка, а зокрема Єгипет, зважилися на перше, центральна частина континенту перебуває ще «між молотом і ковадлом», хоч деякі країни є під виразним впливом «молота й серпа». Найпевніший вплив Заходу відчувається ще на півдні «Чорного континенту», хоч і тут уже говорить про інфільтрацію з півночі. Дуже показова з цього погляду дискусія в британському парламенті про те, чи продавати зброю Південно-Африканській Республіці без уваги на те, що вона вийшла з Співдружності британських націй у 1961 році й веде «апартеїдну» політику, не згідну з принципами (не практикою!) Британського Коммонвелту. 17. XI. 1970 британський прем'єр-міністер Едвард Гіт заявив, що його уряд має намір продавати військові кораблі й іншу зброю ПАР, «щоб захищати інтереси Британії на морських шляхах Індійського океану й Рогу Доброї Надії». Немає сумніву, що після втрати впливів у Північній Африці, а передусім на території Суецького каналу, який у майбутньому буде під сильним впливом, якщо не контролем СРСР, залишається Заходові боронити бодай африканський південь, бо, втративши й це, треба буде шукати якогось нового Васко де Гаму для відкриття сполучень з Індією, Австралією, Новою Зеландією...

У зв'язку з східними впливами в Африці зростає вага славістики й советознавства на цьому континенті. Не можна сказати, щоб ці ділянки науки були тут у пелюшках, бо вони насправді не існують у африканських університетах. Принагідні курси російської мови далеко не відповідають важливості започаткування поважних студій усіх аспектів

славістики й проблем Східної Європи. Мої розмови з «відповідальними колами» мали тільки теоретичний характер, без надій на якусь конкретну акцію в тому напрямі на ближчий час. Академічне життя тут ще далеко позаду в слов'яно-й советознавстві, хоч дехто визнає слухність у потребі започаткування цих «далеких» дисциплін академічного куррікулюму. Ясна річ, що евентуальний розвиток слов'янознавства в майбутньому поширить знання про Україну в Африці, бо тепер воно не існує. Скільки разів доводилося мені виступати як українцеві чи українцеві з Канади, завжди таке означення викликало заклопотання в співрозмовника, будь він «високої» кляси інтелектуаліст, будь звичайний смертний з пересічною освітою. На інтелектуальній мапі світу в Африці Україна ще не існує, і можна сміливо твердити, що коли українська африканістика дуже слабенька, то африканська україністика не існує взагалі. Далекий «Чорний континент» щойно пробуджується, і його інтереси лежать зовсім не по стороні гуманістичних наук, а звернені в напрямі засвоєння технології, щоб розвинути індустрію, агрикультуру, торгівлю й з примітивних стадій перейти на сучасний рівень розвитку, який панує на інших континентах. Що з цього вийде, покаже найближче майбутнє.

---

#### ВІД ВИДАВНИЦТВА І РЕДАКЦІЇ

Друковане у 6—12 числах «Сучасности» за 1970 рік з роману Олекси Ізарського «Київ» становить першу його частину. Повний текст роману буде надрукований у нашому видавництві окремим виданням. Повідомлення про вихід книжки та її ціну буде подане своєчасно в нашому журналі.

У видавництві «Сучасність» появилися повісті О. Ізарського: «Ранок» (наклад вичерпаний), «Віктор і Ляля» та «Чудо в Мисловцях».

### Національне питання та справжній інтернаціоналізм

*Serhiy Mazlakh and Vasylyl Shakhrai, ON THE CURRENT SITUATION IN THE UKRAINE. Edited by Peter J. Potichnyj, introduction by Michael M. Luther. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1970, 220 pp.*

*Ivan Dzyuba, INTERNATIONALISM OR RUSSIFICATION? A STUDY IN THE SOVIET NATIONALITIES PROBLEM. 2nd Edition by M. Davis, preface by Peter Archer, M. P. Weidenfeld and Nicolson, London, 1968, 240 pp.*

Сергій Мазлах і Василь Шахрай, ДО ХВИЛІ. За редакцією Петра Й. Потічного, вступ Михайла М. Лютера. Ен Арбор, в-во Мічигенського університету, 1970, 220 стор.

Іван Дзюба, ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ? СТУДІЯ ПРО РАДЯНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ. За редакцією М. Дейвіса, вступ Пітера Арчера, члена Британського парламенту. В-во Вайденфельда і Нікольсона, Лондон, 1968, 240 стор.

«До хвилі» Сергія Мазлаха та Василя Шахрая, що появилася недавно в англійському перекладі, хоч це й одна з найважливіших праць раннього українського комунізму, була майже зовсім невідома досі як на Україні, так і на Заході. Ця полемічна студія, що друкувалася вперше в Саратові в 1919 році, це без сумніву одна з цікавіших та найсміливіших ранніх праць про радянську національну політику 1917—19 років. Надрукована тоді легально, але в обмеженому тиражі, книга «До хвилі» залишалася в ті роки маловідомою на Україні, а сьогодні вона ще й проскрибована як контрреволюційна.

Обидва автори — старі більшовики; Сергій Мазлах (справжнє прізвище Робсман) — український єврей, а Василь Шахрай — українець з Полтавщини. Автори виявляють солідне знання марксистських та ленінських писань про національне питання та про проблему права на самовизначення, як і добре розуміння українського питання

та загального політичного становища в Росії у перші роки революції (період 1917—18 років).

Ця смілива та щира аналіза початків національної політики більшовиків на Україні коштувала їх авторам членства в партії (так, це робилося уже в 1919 році!). Шахрай, що репрезентував харківський радянський уряд на початку 1918 року на мирових переговорах у Бересті Литовському, прийняв це виключення з партії байдуже; під кінець 1919 року він загинув у бою з «білими». Мазлах домагався формального поновлення в партії, і це йому вдалося. Він працював потім у державному апараті і, як багато інших чесних людей цього періоду, пропав у тридцятих роках без вісти.

Праця Мазлаха і Шахрая це полемічний твір, але водночас з цим дуже добре удокументований. Цей твір треба вважати не тільки першою поважною, але також дуже успішною та переконливою декларацією українських комуністів у питанні



самовизначення народів. Врешті, цей твір є цікавою студією українського визвольного руху 1917—18 років, як і одним з найраніших та найбільш вичерпних документів національного комунізму взагалі.

Форма книги Мазлаха і Шахрая це довгий, схвильований меморандум, спрямований на адресу Леніна та його більшовицьких соратників. Останній розділ своєї книги автори назвали «Запитання т. Леніну». У цьому розділі вони, сповнені тривоги, намагаються звернути його увагу на різні вади та ухили в цій важливій ділянці міжнародних відносин. А був це 1919, а не 1933 чи 1939 рік!

Не зважаючи на емоційний полемічний тон праці та поквапність, з якою вона була написана, «До хвилі», що появилася майже в той самий час, як і відома студія про російську революцію 1917 року Розі Люксембург, заслуговує на почесне місце в літературі цього жанру. Памфлет Розі Люксембург був критикою більшовицької революції та її ухилив від клясичного марксизму з зовнішнього погляду, а праця Мазлаха і Шахрая це «домашня» критика, не здалека та байдужої Німеччини, а з середини революційного руху, помилки якого в національному питанні, тобто ранні вияви російського шовінізму, були з погляду авторів питанням життя і смерті для українського визвольного руху та для міжнародного комунізму взагалі.

Свіжість та своєчасність цієї розпачливої критики ленінської національної політики в наш час (понад п'ятдесят років після появи «До хвилі») незвичайні і потрясальні.

Редактором англійського перекладу «До хвилі» (що також підготував дуже докладні анотації) був Петро Потічний, про-

фесор політичних наук Університету МекМестера в Канаді, а автором довшого вступу (пояснення історичних подій, що обговорюються в книзі) — професор Майкел Лютер з Нью-Йоркського міського університету. «До хвилі», що появилася новим українським виданням у видавництві «Пролог» у 1967 році в Нью-Йорку, все ще заборонена й неприступна праця в Радянському Союзі. Її поява англійською мовою в одному з кращих університетів Америки повинна стимулювати дальше вивчення національного питання Радянського Союзу як за кордоном, так і в соціалістичних країнах.

\*

Не менш цікавою та важливою подією треба вважати і появу праці відомого сучасного українського літературознавця та критика Івана Дзюби, що вийшла друком в англійському перекладі під назвою «Інтернаціоналізм чи русифікація?», а в 1970 році появилася другим виданням. (Ця книга була вперше друкowana по-українськи у видавництві «Пролог» у 1968 році), що було вже відзначено в окремій рецензії в нашому журналі.

«Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби — це поважна студія радянської національної політики післясталінського періоду. Вона була передана керівникам комуністичної партії та урядові радянської України у грудні 1965 року у формі меморандуму з проханням відновити ленінські норми в міжнародних відносинах, особливо у взаєминах між російським та іншими народами Радянського Союзу.

На думку Дзюби, ці ленінські норми були зовсім правильні, та, на жаль, вони не були ніколи запроваджені в життя. Автор цієї рецензії з цим не зовсім погоджується і вважає заклик

Дзюби до повороту до ленінських принципів у радянській національній політиці виявом романтичного ідеалізму Дзюби.

Західні знавці Радянського Союзу та національного питання спершу мали сумніви щодо автентичності праці та ідентичності автора, Івана Дзюби, можливо тому, що ця книга появилася в еміграційному видавництві за кордоном, як і тому, що радянські журнали не зразу реагували на її появу. (Перша атака на Івана Дзюбу з приводу видання його книги за кордоном появилася в київській «Літературній Україні» від 5 серпня 1969 року). Після цього праця Івана Дзюби була широко обговорювана в західних журналах і сьогодні добре відома поза межами України. Доказом серйозного ставлення західних кіл до праці І. Дзюби є поява другого її видання англійською мовою.

«Інтернаціоналізм чи русифікація?» — це докладно удокументована наукова праця в ділянці національних відносин Радянського Союзу, і її можна вважати одним із найважливіших творів, що попали на Захід після того, як їх заборонено друкувати та обговорювати в самому Радянському Союзі: там, де цього найбільш потрібно, де, як це безупину проголошують, мав би встановитися новий, справедливий соціалістичний інтернаціоналізм.

«Інтернаціоналізм чи русифікація?» — праця, побудована на незаперечно марксистських поглядах вишколеного марксиста, що є справжнім інтернаціоналістом і разом з тим також відданим та вірним сином свого народу. Це останнє і було причиною різних неприємностей та ускладнень у житті Івана Дзюби після появи його праці, хоч, як усім відомо, така позиція в Радянському Союзі є найзви-

чайнішим щоденним явищем, що на нього ніхто й не звертає вже уваги.

На еміграції не всі зрозуміли як слід теоретичні засади його праці, які є суто марксистські, і дехто навіть пробував «затягнути» Дзюбу до такої чи іншої еміграційної партії. Важливість та вартість праці Дзюби лежить саме в тому, що він український марксист і водночас із цим лояльний радянський громадянин, що бореться за справжню свободу і рівність для усіх народів СРСР. Не менш важливе те, що Дзюба виступає відкрито та відповідально в рамках радянських конституційних прав і гарантій. Він спершу звернувся до провідників партії та уряду, які його меморандум просто зигнорували. Тільки згодом попала ця праця поза межі Радянського Союзу (див. Заяву І. Дзюби в «Літературній Україні» від 6 січня 1970). Не відомо і не важливо, чи Дзюба дав на це згоду. Важливе те, що він не заперечив авторства цієї праці. Очевидно, як її висилка до урядових кіл України, так і її поява друком за кордоном аж ніяк не можуть вважатися чимось незаконним. Так само важко було б будь-кому заперечувати конкретні приклади невиконання чи порушення ленінських норм у радянській національній політиці з недавнього минулого, що їх Іван Дзюба наводить у своїй праці для підсилення своїх аргументів.

Далі не менш важлива вартість праці Івана Дзюби в тому, що хоч він і використовує здебільша приклади з українського досвіду та з власних переживань, його аналіза широка, справді інтернаціональна. Він бореться за свободу і рівноправність людини та народів скрізь, не забуваючи і за інтереси та долю російського народу, що скоріше чи пізніше буде зму-

шений зрозуміти важливість за-торкнугих Іваном Дзюбою питань, та поставитися до них поважніше, ніж він це робив досі. Бо кожен народ, що, хоч посе-

редньо чи й несвідомо, спричиняється до обмеження свободи інших народів, не зможе стати й сам вільним.

Олег С. Федюшин

## Книга про українців у Канаді

*Michael H. Marunchak, THE UKRAINIAN CANADIANS: A HISTORY. Ukrainian Free Academy of Sciences, Winnipeg, Ottawa, 1970, 792 pp.*

*Михайло Г. Марунчак, ІСТОРІЯ УКРАЇНЦІВ КАНАДИ. Видання Української вільної академії наук, Вінніпег—Оттава, 1970, 792 стор.*

Однією з трагічних сторінок у довгому історичному розвитку українського народу є великі прогалини в документації його минулого. Такі білі плями чи порожні місця в нашій національній біографії є в більшості спричинені цензурою окупантів, але деколи за них відповідаємо також ми самі. Відомо, що поневолителі України зажди намагалися затаїти або фальшувати справжню історію нашого народу, в результаті чого ми часто виступаємо перед світом як народ украдений з його власного минулого, без традиції, культури, без великих постатей, ба навіть без власного імени. Коли, як пише Марунчак, перших українських поселенців у Канаді, що прибували туди при кінці минулого століття, канадська влада часто записувала як «австрійців», «росіян», «поляків» чи ін., то це зрозуміле, бо тодішні окупанти України викреслювали її з політичного словника світу. Щобільше, чимало тодішніх українських емігрантів, як зрештою і постійних жителів української землі, українцями себе не вважали. Таку велику ціну платила наша нація за своє поневолення.

Але, як згадано, справа не тільки в тому, що наші вороги

заходилися біля того, щоб нас перетворити на безбатченків. Гірше те, що ми самі мало дбаємо про нашу біографію. Тому чимало героїчних подій з життя нашого народу, його досягнень у галузі духовної і матеріальної культури пропадає безслідно, бо нікому в нас їх записати чи вивчати з забуття. Правда, в останній час, мабуть, у результаті усвідомлення серйозних небезпек, що їх несе нашому народові ганебна політика т. зв. злиття націй, а зокрема в реакції на брутальне нищення української спадщини різними засобами, до палення бібліотек і архівів та ламання ікон включно, слідний на Україні сильний рух самозахисту. Глибоко вражає те, з якою любов'ю і завзяттям наші брати на рідних землях беруться відгребувати і привертати в українську скарбницю те, що з нашої історії різні «опікуни» та їхні яничари на Україні заховали, пофальшували чи просто вкрали. Це великий народний, органічний рух нації за самозбереження, за те, щоб бути собою.

Також еміграції треба турбуватися за свою біографію. Опинившись серед чужого, не завжди приязного світу, вона му- сить документувати, хто вона,

з якого народу вийшла, які її надбання. Питома вага української етнічної групи в будь-якій країні нового поселення визначається такими чинниками, як її освіта, соціальна структура, організованість, культурні цінності, що їх вона творить, її вклад у зростання і розбудову країни постійного перебування, врешті, її зв'язки з старою батьківщиною. Показати такі елементи власної сили — це здобути пошану інших, щоби більше, пошану власних дітей, внуків і правнуків, що виростають далеко від України, досягненнями української еміграції міряють також вартість України і всієї української справи.

Англомовна книга Михайла Марунчака є успішною спробою дати візитну карту канадських українців. Марунчак документально показує, що являє собою сучасна українська етнічна група в Канаді і шляхи, що їх вона пройшла за останні вісімдесят років. На тих шляхах є чимало такого, чим можна пишатися і що здобуло добре ім'я канадським українцям і народові, з якого вони вийшли. Ця товста книга — справжній довідник про канадську Україну, що ним можуть користуватися зарівно українці, як і чужинці. Особливе значення цієї книги для української молоді, вихованої в канадських школах. Автор розгортає перед читачем широке полотно: від перших поселенців у Канаді на початку 19 століття, про яких є мало достовірних даних, через перші організовані поселення при кінці того ж століття, відтак через період між двома світовими війнами — аж до наших днів. Він пильно реєструє різні вияви організованого життя канадських українців, від перших їхніх спроб діяти як спільнота для задоволення духових і матеріальних потреб, аж до характеристики

окремих клітин освітнього, культурного, мистецького, релігійного, наукового й економічного та політичного життя. Немає такої галузі діяльності українців Канади, що їй автор не присвятив би уваги.

Книга Марунчака побудована на ґрунтовному вивченні джерельних матеріалів. Заки писати історію українців Канади, він опублікував серію причинків — «Студії до історії українців Канади» в трьох томах, що є детальними оглядами поодиноких галузей життя канадських українців, наприклад, преси, літератури, або монографічні дослідження, присвячені окремим провінціям чи місцевостям, в яких живуть українці, або їхнім провідним постатям. Спираючися на такі монографії, Марунчак опублікував українською мовою перший том «Історії українців Канади».

У книзі Марунчака чимало такого, що кидає багато світла на останні десятиріччя розвитку не тільки українських поселенців у Канаді, але й самого народу на рідних землях, його трудів, успіхів, невдач, чи трагедій. Багато про це говорить сама генеза української еміграції до Канади. Головною її причиною була жахлива пролетаризація українського селянства в Галичині і в інших районах Західньої України. Те, що гнало наших селян за океан, — а селянство творило в той час основний масив нашого народу, — був брак землі. В 1902 році в Галичині 80 відсотків селянських господарств мали земельну площу величиною до двох з половиною гектарів, а становить на Буковині було ще гірше. На території тодішнього Закарпаття 60 тис. селянських господарств мали землі менше, ніж по три гектари. Результат був такий, що між 1870 і 1920 роками з самого тільки Закарпаття емігру-

вали до США або Канади близько 430 тис. осіб, що творило майже половину тодішнього населення тієї частини української території. Варто зауважити, що в результаті низького рівня політичної свідомості багато з тих людей не вважали себе українцями, а їхні діти чи внуки також сьогодні є поза рамками української етнічної групи на американському континенті.

Щастям українських поселенців у Канаді, у порівнянні до тих, які емігрували до інших країн, було те, що при кінці 19 і на початку 20 століття вони виїздили до Канади організовано, відразу поселювалися на землі і там творили компактні громади. Організовані виїзди ініціював і керував ними з доручення товариства «Просвіта» у Львові Осип Олесків. І це рятувало наших, часто малограмотних, селян від визиску несовісних чужинецьких організаторів набору робочої сили за океан. Завдяки тому також вони зберегли рідну мову, звичаї і культуру та передали їх своїм дітям та внукам. Таким чином українське коріння наших поселенців у Канаді ще досі сильніше, ніж, наприклад, у США.

Освіши в першу чергу в преріях західної Канади, українські емігранти довгий час залишилися селянами. Тому й їхня соціальна структура відповідала станові українського населення на рідних землях. На підставі перепису населення 1913 року, на Україні 81 відсоток населення творили селяни. А в 1911 році 85 відсотків канадських українців працювали в сільському господарстві. Зате в 1939 році на Україні було вже тільки 63 відсотки селян, а 37 відсотків населення жило в містах. А в Канаді в 1941 році також 34 відсотки канадських українців жили в містах. Збільшення числа міського і змен-

шення сільського населення на Україні радянська пропаганда постійно наводить як доказ «прогресивності» радянського устрою. Мовляв, завдяки радянській владі українці стають нацією з модерною соціальною структурою. Вони мовчать про те, що за цей «прогрес» наша нація заплатила мільйонами злочинно знищених під час насильної колективізації українських селян. У Канаді наші земляки такої ціни за «прогрес» платити не мусіли, бо там ними не «опікувалася» відома партія і уряд.

За даними перепису населення 1961 року, в Канаді жило 473 337 осіб українського роду. Насправді число їх є більше, бо, наприклад, бл. 13 тис., що були під час перепису включені в рубрику «росіяни», заявили, що їхньою рідною мовою є українська мова. З загального числа всіх українців бл. 60 відсотків жили тоді далі в західних, тобто в основному сільсько-господарських провінціях Канади, отже в Саскачевані, Альберті і Манітобі, але з цього числа тільки 48 відсотків працювали в сільському господарстві, а 52 жили в містах. Щораз більше зростає відсоток українського населення в промислових провінціях Онтаріо, Британської Колумбії і Квебеку. Цікаво, що при зменшенні числа українських фермерів у Канаді (у 1951 році кругло 34 тис., у 1961 25 тис.) — площа індивідуального земельного володіння зростає, так що сьогодні пересічна українська ферма в Канаді має 300 акрів землі. Рівночасно збільшується число фарм від 500 до 600 акрів. Росте також кількість української професійної інтелігенції. У 1961 році в Канаді було учителів українського роду 4 025, інженерів 870, священників 430, лікарів 349, адвокатів 196, професорів університету 82. У

Вінніпезі число українських адвокатів збільшилося з 11 у 1949 році до 45 у 1966. Особливі успіхи українці мають у розбудові українського шкільництва і преси. Українці сильно заангажовані в політичному і громадському житті Канади. Такими досягненнями не може похвалитися жодна українська група на Заході. У 1957 році українці мали в Канаді шість членів федерального парламенту в Оттаві й одного члена уряду та 23 членів парламентів у поодиноких провінціях. Ці числа міняються при кожних виборах.

Вкінці, як один з важливіших елементів сили канадських українців треба назвати їхній постійний зв'язок з рідними землями. У книзі Марунчака сотні документів на те, як відгукувалися канадські українці на потреби свого народу, як пильно стежили за його життям і боротьбою за його вісімдесят років. Особливо цінні інформації про зв'язки з канадськими українцями таких українських постатей, як Михайло Грушевський, Борис Грінченко, митрополит Андрей Шептицький, Михайло Лозинський, Олександр Кошиць, Константина Малицька, Кирило Трильовський, Іван Воберський, Євген Коновалець, Микита Шаповал та ін.

Студія, що її дав Михайло Марунчак українській громаді, є продуктом великих зусиль, впертості і наполегливості однієї людини. Але рівночасно це документ вітальності і сили канадських українців, які силою умов опинилися поза рідними землями і там мусіли класти підвалини для свого особистого існування та для розвитку громади. З цієї боротьби вони вийшли переможно, дарма що в ній вони зустрічали і зустріча-

ють чимало перешкод. Але у той же час вони мають одне, чого позбавлена їхня нація: свободу. У демократичній Канаді українська людина і громада користають з притаманних західнім суспільствам прав вільного розвитку. Тому досягнення канадських українців підказують читачеві книжки Марунчака вічно актуальну думку: дайте нашому народові на українських землях свободу жити за їх законом, без втручання чужинців, і він не муситиме соромитися результатів своєї праці.

Книга Марунчака не позбавлена ткож деяких слабостей. Автор хотів дати максимально вичерпну інформацію про різні, навіть найдрібніші етапи і клітини розвитку канадських українців за 80 років, себто розповісти про все. А цього не досягнеш навіть на майже вісімсот сторінках друку. Таким чином у повені фактів і подій, серед тисячі назв і прізвищ легко губиться те, що найбільш істотно характеризує життєвий шлях нашої канадської громади. Нагородження фактів має велике значення в монографічних студіях окремих проблем, але обмеження їх у книзі, що є історією українців Канади, внесло б більшу проглядність у виклад і дозволило б читачеві краще розібратися в матеріялі. У книжці є також чимало друкарських помилок. Врешті, відчувається нерівність у перекладі на англійську мову тієї праці, що, як виходить з передмови, була насамперед написана по-українськи. Ці недоліки варто взяти до уваги при другому виданні цієї важливої студії чи також у дальших працях автора.

*Мирослав Прокоп*

## Дерево говорить

(Про київську виставку Миколи Черниша)

Бувши минулої весни в Києві, ми мали нагоду оглянути виставку цікавого жанру в нашому мистецтві — горельєфної різьби на дереві, молодого українського мистця Миколи Черниша, якому приблизно 28 років. Різьба його цікава галузь в українському мистецтві, яка має вже свою традицію на Гуцульщині, але Черниш її актуалізує в інших вимірах.

Виставка незелика, але була достатня кількість експонатів, щоб можна створити собі приблизно ясний образ про мистцеву тематику і його техніку володіння долотом.

Тема Чернишевих робіт — широка, що й свідчить про інтелектуальний діапазон мистця. У нього портрети постатей з української історії («Князь Володимир», «Гонта», «Гонта хоронить дітей», «Залізник»), події з часу козацької республіки («Козак», «Козак на варті», «Писар», «Гей там на горі Січ іде», «Бранка»), портрети з світу мистецтва й науки («Бетговен», «Роден», «Яворницький») і довільні композиції («Три грації», «Музична композиція», «Співанки», «Оплакування», «Воли», «Жіночий портрет», «Вогня берегиня», «Балет»).

Це приблизно всі праці з яких складається виставка.

Що робить Миколу Черниша самобутнім мистцем? У першій мірі його спосіб поєднувати різьбу й живопис. У нього різке відчуття світлотіней, що він і застосовує у своїй різьбі. Цього враження Черниш досягає розмахом та спрощеністю дета-

лі й заглибленнями. Він уникає дрібного деталізування і це якраз помагає йому досягнути бажаного ефекту. Це він робить і в випалюванні, з тим додатковим враженням, що тут відчуються й барви.

Черниш цікаво формує свої лінії. Ними він надає творові руху, навіть динамізму. Це дуже помітне в його зображеннях козаків, у яких він досягає цього почуття грою ліній козацького оселедця, вусів і люльки. (Між іншим, він виробляє і козацькі люльки). Ці лінії, десь там під поверхнею з'єднані, надають обличчю типово козацького: гумору, безжурности, відваги й лицарськості. У цих лініях багато бароккового, отже характерного тій добі. Лініями Черниш характеризує, чи пак — психологізує свій твір, озвучує його, підкреслюючи якусь характерну прикмету свого об'єкту. І явір починає говорити.

Основа техніки Черниша — це народне гуцульське вміння творити різьбу в дереві, але він надає цьому народному сучасної форми. Отже його новаторство, як і багатьох інших сучасних мистців, основане на традиційному.

В цьому жанрі Черниш ще не завершений. Він мистець вдумливий і шукає слів, щоб розмовляти з своїм довкіллям мовою сучасною й сучасними концепціями мислення. Свою фантазію він контролює, щоб «не докотитися до Пікассо». А чому боятися цього?

Крім любови до дерева, в якому, як колись висловився Яків Гніздовський, стільки гідности й

величі, Черниш і живописець, графік й ілюстратор. У нього цікаві ілюстрації до класиків української літератури, символічні зображення пір року, автопортрет, на якому двоє облич жінок, й інші багаті барвами і своїм відчуттям доквілля картини, які варто б оглянути

мешканцям Києва. Шкода, щоб це мовчало у стінах мистецької робітні. Важко рости без діалогу з глядачем.

Це талант обдарований, він скаже ще багато нового й цікавого. Тож бажаємо йому легкої дороги в його цікавому світі.

Ярослав Розумний

## Виставка трьох мистців

У Літературно-мистецькому клубі в Нью-Йорку відбулася від 29 листопада до 6 грудня 1970 виставка творів Слави Геруляк, Якова Гніздовського та Юліяна Колесара.

Слава Геруляк останніми роками присвятила свою увагу кераміці. Її твори поєднують поліхромну кераміку з елементами скульптури і є часто ужиткові, як, наприклад, свічники.

Коріння творчості С. Геруляк в українському фольклорі, тільки цей фольклор повністю перетворений, усучаснений. Це не є твори роблені на той чи інший зразок. Це твори, які перегукуються з народними узорами чи зразками, але виносять їх на зовсім інакшу площину.

Цікаві структуральні ефекти застосовує С. Геруляк у більших творах, як от «Вертеп», «Ягілки» чи «Маяна».

Крім кераміки, С. Геруляк неначе б між іншим поклала на столі кілька залишків абстрактної графіки з-перед п'ятих чи шістьох років. Шкода, що цю форму мистецького вислову вона, здається, останніми роками залишила.

\*

Яків Гніздовський виставив ряд олій та дереворізів, що репрезентують кілька останніх років його творчості. Деякі бачили ми на попередніх виставках

(«Церква св. Трійці», «Осінь над Гадсоном»), деякі нові.

Теперішнє мистецтво Я. Гніздовського це завершення довгих років експериментів та шукань. Він, здається, зовсім відійшов від зацікавлення людиною з усіма її проблемами, які були рушієм його творчості у 50-их та на початку 60-их років.

Стимулом для творчої уяви Гніздовського тепер є природа та звичайні об'єкти будня. «Кошик кукурудзи», «Яблука», «Паприка», «Бараболя» — це сюжети його олійних картин. Дерева, квіти, стеблинки трави, жмутки баранячої вовни — це теми для дереворізів.

Факт, що згадані сюжети — це об'єкти будня, з якими ми щоденно маємо нагоду зустрічатися, був, може, і причиною того, що Гніздовському треба було довгих років, щоб їх побачити і трансформувати в об'єкти мистецького бачення. «Все це було біля мене, але немов сховане мрякою від мого зору» («Яків Гніздовський». Вид. Пролог, 1967).

І тепер Гніздовський відкриває у своїх сюжетах давніше не бачену поезію, універсальність та ритм ліній, які він з ювелірною прецизністю вирізує у дереві.

Як графік, Гніздовський досягнув, здається, непереверше-



ної майстерності. У нього немає нерозроблених площин, як це часто бачимо в інших графіків. Його форми суцільні та завершені, а майстерність лінійного ритму робить Гніздовського унікальним у сучасній графіці.

\*

*Юліян Колесар* — мистець на американському терені порівняно новий. Він два роки тому переїхав з Європи до Америки вже як вироблений, дозрілий мистець. Уродженець Бачки приїхав ще повністю насичений фолкльором цієї найбільш південної української вітки. Його палітра незвичайно жива та тепла повна червоних та коричневих відтінків сонця.

Перед переїздом до Америки Колесар жив у Парижі, але дивним дивом його форми вислову пов'язані начебто не з тим,

що він міг бачити у Парижі, а радше з мистецьким кліматом Мюнхену, і то Мюнхену часу стилізації Ф. Марка та символізму П. Клее.

Колесар трактує поверхню декоративно, йому вдається досягнути ефекту динамічного ритму, але багато з його картин не мають структуральної суцільності. Такі картини, як «Дон Кіхот» чи «Медея», композиційно не пов'язані і розсаджують границі полотна.

Колесар без сумніву талановитий мистець. Його самообмеження декоративністю це, на діємося, явище тимчасове. Цікаво буде слідкувати за дальшим його розвитком.

Про те, що він може дати більше, свідчить добре структурально побудована та цікаво розв'язана картина «Розп'ятий». М. К.

## Виставка акварель Любослава Гуцалюка

Однією з виставок останнього осіннього сезону була виставка акварель Л. Гуцалюка, яка відбулася в нью-йоркській галерії Грини Стецури. У виставлених картинах помітне зацікавлення мистця імпресіоністичною традицією, що проявляється інтенсивніше, ніж у попередні роки його творчості. Немає післякубістичної організації простору вертикальними і горизонтальними лініями, які особливо домінували в оліях Гуцалюка останніми роками. Найвні радше більш безпосередні враження краєвидів. Особливо харак-

терне для виставлених картин скоплення динаміки, яка саме віддзеркалює ментальність бачення, при чому затрачується важливість зображення чітко здефініюваних контурів представлених мистцем об'єктів. У підході мистця домінує спільний знаменник імпресіоністичного бачення, прикметний багатством радше як спроба особистих інтерпретацій чи інтенсифікацій персональних формальних рішень, які були сильнішим виявом Гуцалюкової індивідуальності у вищезгаданих оліях. А. О.-П.

# Зміст

## ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Лідія Далека*. Із циклу «Варіяції осінніх мелодій».
- 5 *Роман Андріяшик*. Полтва (роман — II).
- 41 Македонська поезія. У перекладі *Віри Вовк*.
- 49 *Олександр Філіпович*. Спогади про Миколу Зерова.

## ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 64 Серед снігів.

## ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 82 *Григорій Костюк*. Теорія і дійсність (VI).

## НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 93 *Богдан Чайківський*. Безробіття і міграція на Україні в 1960-их роках.

## ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- 103 *Микита І. Мандрика*. Українська Канада в кривому дзеркалі.
- 109 *Володимир П. Стахів*. Дві цитати і коментар.

## ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

- 111 *Ярослав Рудницький*. Антиподом африканським ставши...

## РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА

- 118 Національне питання та справжній інтернаціоналізм (*Олег С. Федичин*) — Книга про українців у Канаді (*Мирослав Прокоп*).

## З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 125 Дерево говорить (*Ярослав Розумний*) — Виставка трьох мистців (*М. К.*) — Виставка акварель *Любослава Гуцалоюка* (*А. О.-П.*).

## Адреси наших представників

**Австралія:** „Library & Book Supply“  
16 a Prospect Street  
Glenroy, Vic. — 3046

**Аргентина:** Cooperativa de Credito  
„Renacimiento“  
(para „Suchasnist“)  
Maza 144  
Buenos Aires

**Велико-  
британія:** Mr. S. Wasylko  
4, The Hollows  
Silverdale, Wilford  
Nottingham

**Канада:** I. Eliashevsky  
118 Medland St.  
Toronto 165, Ont.

**США:** G. Lopatynski  
875 West End Ave.  
Apt. 14 B  
New York, N. Y. 10025

**Швейцарія:** Dr. Roman Prokop  
alte Landstrasse 22  
8803 Rüschnikon

**Швеція:** Kyrylo Harbar  
Box 82  
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

## УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ місячника «СУЧАСНІСТЬ» на 1970 рік

	одно число:	річно:
Австралія	0.80	8.40 дол.
Австрія	24.—	240.— шил.
Англія	0,35	3,60 фун.
Аргентина	1.50	15.— пез.
Бельгія	50.—	500.— бфр.
Бразилія	1.50	15.— н. круз.
Венесуела	1.20	12.— ам. дол.
Голляндія	3.50	36.— гул.
Канада	1.30	13.— кан. дол.
Німеччина	3.50	36.— нм
США	1.20	12.— ам. дол.
Франція	5.—	50.— ффр.
Швейцарія	4.—	40.— шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 7,5 дол. річно.

### Адреси для вplat:

Ukrainische Gesellschaft  
für Auslandsstudien e. V.  
8 München 2, Karlsplatz 8/III  
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.  
8 München 2, Promenadeplatz  
Kto Nr.: 22/20457  
Postscheckkonto: PSchA München  
Kto Nr.: 22278

## ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

НОВІ КНИЖКИ ВИДАВНИЦТВА «СУЧАСНІСТЬ»

Емма Андієвська

**ГЕРОСТРАТИ**

(роман)

Книжка має 500 сторінок. Ціна 7 доларів;  
у Німеччині — 25 нім. марок.

---

Збірка документів про русифікацію на Україні:

**МОЛОДЬ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО  
В БОРОТЬБІ ПРОТИ РУСИФІКАЦІЇ**

Збірка містить «Лист творчої молоді Дніпропетровського»  
і три статті з дніпропетровських газет.

Ціна: 1 доляр; у Німеччині — 3,50 нім. марок.

---

З перекладної поезії появилася друком поема

Пабльо Неруди

**ВЕРХІВ'Я МАЧУ ПЧУ**

У перекладі Віри Вовк, з ілюстраціями Слави Геруляк.

Ціна: 2,80 доларів; у Німеччині — 9 нім. марок.  
Ціни в інших країнах — рівновартість амер. доляра  
в перерахунку на місцеву валюту.

З замовленнями звертатися до видавництва.  
Книгарням даємо опуст.